

Ante PITEŠA

BRONČANI KRIŽEVI RELIKVIJARI - ENKOLPIONI
IZ RANOSREDNJOVJEKOVNE ZBIRKE ARHEOLOŠKOG MUZEJA U
SPLITU

BRONZE RELIQUIARY PECTORAL CROSSES IN THE EARLY MIDDLE AGES
COLLECTION OF THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM IN SPLIT

UDK:

Izvorni znanstveni članak

Primljeno:

Odobreno:

Ante Piteša

HR, 21000 SPLIT

Arheološki muzej

Zrinsko-Frankopanska 25

U radu se obrađuju tri pektoralna bizantska križa relikvijara iz ranosrednjovjekovne zbirke Arheološkog muzeja Split. Križevi se upoređuju sa sličnim poznatim primjercima, detaljno se analizira ikonografija, problemi datiranja, te se pokušava utvrditi njihovo radioničko podrijetlo i mogući putovi kojima su dospjeli u Dalmaciju.

Iz zbirke križeva u Arheološkom muzeju Split starinom i ikonografijom izdvajaju se tri ranosrednjovjekovna primjerka. Križevi su se nekad nalazili u numizmatičkoj zbirci,¹ ali na žalost bez ikakvih podataka o mjestu nalaza, eventualnom otkupu ili daru,² a da i ne govorimo o arheološkom sloju u kojemu su nađeni. Sličan je slučaj i s većinom križeva ovakvih tipova objavljenih u svjetskoj literaturi, što dodatno usložnjava problem datiranja, provenijencije i radioničkih centara spomenutih proizvoda umjetničkog obrta. Tek u zadnje vrijeme posvećuje se puna pažnja, prigodom arheoloških iskopavanja, kontekstu i slojevima u kojima se ovakvi predmeti pojavljuju, što umnogome mijenja mišljenja i datacije starijih autora koji su se bavili ovim predmetom. Nama je preostalo jedino poslužiti se metodom analogija i ikonografske analize sa sličnim predmetima drugdje pronađenim, ne bismo li doznali što više o vremenu postanka i načinima širenja ovih križeva.

*Želio bih se zahvaliti Jasni Bekavac-Dušić na lekturi teksta, za fotografije križeva Zoranu Alajbegu i Andriji Pašaliću na izradbi crteža.

¹ Na informaciji zahvaljujem prof. Ivanu Maroviću.

² Izuzetak je križ br. 2 iz Halapića.

Sva tri križa pripadaju različitim tipovima bizantskih bronačnih križeva relikvijara na preklop, s figuralnim i simboličkim prikazima, sastavljenih od dviju polovica: aversne i reversne strane, koje se sustavom šarnira zatvaraju tvoreći tako šupljinu za smještaj relikvija. Pripadaju tipu pektoralnih križeva, enkolpiona (ἔν-να, κόλπος-grudi) koji su se nosili na grudima, obješeni vrpcom ili lančićem oko vrata.³

Najsazetiju definiciju enkolpiona donosi Anastazije Bibliotekar (oko 800.-879), bibliotekar i prevodilac pape Hadrijana II.:

“...*crucem cum pretioso ligno vel cum reliquiis Sanctorum ante pectus portare suspensam ad collum, hoc est, quod vocat encolpium*” (Ad acta s. Synodi VIII).⁴

Križ se nosio kao znak pripadnosti kršćanskoj vjeri i sublimirani je simbol samoga Krista Spasitelja. Križ sa svoja četiri kraka predstavlja četiri strane svijeta, četiri elementa, simbol je sveobuhvatnosti i protežnosti svemira i Krista posvuda nazočnoga. Grgur iz Nise u svojoj egzegezi na Pavlovu Poslanicu Efežanima (3.18) gdje Pavao govori o “širini, duljini, visini i dubini” i Filipljanima (2.10) “... i da se Isusovom imenu pokloni svako koljeno nebeskih, zemaljskih i podzemnih bića”, tumači znakovitost križa: visinom naziva višnji svijet, dubinom podzemlje, širinom i duljinom bočne strane svemira, a Krist koji je na njemu raspjet “upravo je onaj koji, privodeći po sebi različite naravi, jednom sazvučju i jednom skladu, sa sobom povezuje i suglasuje čitav svemir”.⁵

³ Križevi enkolpioni su se nalazili i u crkvama, ispod ili u stipesu oltara kao relikvijari koji su sadržavali predmete koji su bili u doticaju sa svetim mjestima (*pignora*) ili relikvije svetaca. Tako su primjerice dvije polovice enkolpiona pronađene u oštećenoj jami nekadašnjega temelja oltara u crkvi Sv. Petra kod Novog Pazara. Usp. M. LJUBINKOVIĆ, *Nekropola crkve Sv. Petra kod Novog Pazara*, Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu, VI, 1970., str. 177., tab. II. sl. 1, 3. Sličan je slučaj u crkvi Sv. Stjepana, Fiano Romano kod Rima, gdje je u stipesu oltara crkve pronađena *capsella reliquiaria* koja je uz ljudske kosti sadržavala i tri brončana pektoralna križa. G. B. De ROSSI, *Tabernacolo, altare e sua capsella reliquiaria in S. Stefano presso Fiano Romano*, *Bullettino di archeologia cristiana*, Roma, 1888.-89., str. 158., 159., tab. XI. sl. 1, 1a, 2, 3, 3a. Paulinus iz Nole posvećuje oltar crkve koju gradi kostima mučenika i drvom Sv. Križa, vjerojatno pohranjenim u relikvijaru ispod oltara. Stihovi u apsidi nam govore: “... Budući da je i mala treščica drva Križa veliko jamstvo jer je i u malom komadu prisutna cijela moć Križa”... C. DAVIS-WEYER, *Early medieval art 300-1150. Sources and Documents*, Medieval Academy of America. Reprinted 1993., str. 21.

⁴ F. X. KRAUS, *Real Encyclopädie der Christlichen Alterthümer I.*, Freiburg im Breisgau 1882., str. 419.

⁵ Usp. Grgur iz Nise, *Velika kateheza*, Služba božja, Makarska, 1982., str. 150., 151. cap. 6 i 9. Iz Uvoda M. Mandaca str. 55., 56. O brojnim značenjima i konotacijama križa u patrističkoj literaturi vidi I. BABIĆ, *Unutarnja strana lunete glavnog portala*

Osim vjerskog, potrebno je prvenstveno istaknuti profilaktičko i apotropijsko značenje križa u funkciji amuleta koji štiti vlasnika od zlih duhova, demona, urokljivih očiju, oružja i pogibije na putu, od svih vidljivih i nevidljivih neprijatelja koji mogu nanijeti zlo nositelju. Tako su na križevima česti i natpisi sa zaštitnim formulama u kojima se većinom zazivaju Krist i Bogorodica. Primjerice natpisi na zlatnom nijeliranom križu iz groba u bazilici *S. Lorenzo fuor della mura* datiranog u 6. st. s natpisima na obje strane križa. Na jednoj strani je natpis, uzduž horizontalnih krakova grčkim slovima: EMMANOYHA; po vertikalnim krakovima latinski natpis: NOBISCUM DEUS. Na reversnoj strani je natpis u križnoj formi: CRUX EST VITA MIHI, MORS INIMICE TIBI. ('Križ je moj život, smrt tebi neprijatelju', gdje se pod neprijateljem misli na demona).⁶

Na srebrnom nijeliranom križu iz radionice u Konstantinopolu datiranog 960.-963., na aversnoj strani s poprsjem Krista, u sredini križa je natpis: KYPIE (βοηθει) POMAN(ω) ORΘ(οδοξω) ΔEC(ποτη) (Gospodine, pomози Romanu, ortodoksnom vladaru). Na reversnoj strani, uz medaljon Djevice Marije je natpis: ΘEOTO(κε) Β(οηθει) ΒΑCΙΑ(ειω) ΠΟΡ(φουρογεννητω) ΔEC(ποτη), (Bogorodice, pomози Baziliju, caru rođenom u purpuru).⁷ Na enkolpionu oblika medaljona iz Egipta, datiranog u 6. ili 7. st., uz prikaz Raspeća, stoji i natpis: EMMANOYHA i CTAYPE BOHΘI ABAMOYN. ("Križu, zaštiti Abamuna").⁸

Zaštitni karakter križa potenciran je i graviranim ili reljefnim prikazima svetaca zaštitnika.⁹ Naročiti osjećaj zaštite, sigurnosti i povezanosti sa svetim

trogirske katedrale - djelo majstora Radovana, Starohrvatska prosvjeta, serija III., svezak 21, Split, 1995. (1996.), str. 216.-220. s pripadajućim bilješkama J. C. CHEVALIER, A. GHEEBRANT, Rječnik simbola, III. izdanje, Zagreb 1989., str. 309.-316.

⁶ G. B. De ROSSI, *Notizia*, *Bullettino di archeologia cristiana*, Roma, 1863., str. 31.

⁷ Bazilije II. okrunjen je 960. god., a vlada zajedno s ocem, carom Romanom II. do njegove smrti 963. god. M. C. ROSS, *Jewelry, enamels and art of the migration period*, Catalogue of the Byzantine and early medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, Volume two, Dumbarton Oaks Papers, Washington D. C. 1965., str. 73., plates LI, LII.

⁸ G. SCHLUMBERGER, *Quelques monuments byzantins inédits*, (Amulettes, meraux, etc.), *Byzantinische Zeitschrift* 1893., str. 187., 188.

⁹ Najčešće se prikazuju sv. Georgios (Juraj), zaštitnik vojnika, arhandeli Gabrijel i Mihael (Mihovil). Lik Mihaela štiti od zlih sila, sv. Demetrije je vojnički svetac zaštitnik, sv. Nikola zaštitnik pomoraca i putnika. Imena Bogorodice i Krista redovito se pojavljuju na križevima. O moći Kristova imena govore apostoli i evanđelisti. Hromog čovjeka Petar ozdravlja riječima: "...U ime Isusa Krista Nazarećanina ustani i hodaj". (Djela 3.6). "Vrativši se zatim sedamdesetdvojica radosni govoreći: "Gospodine, i zlodusi nam se pokoravaju na tvoje ime." (Luka 10.17)

pružale su relikvije skrivene unutar križa. Najčešće su to bile relikvije koje su bile u doticaju sa svetim mjestima hodočašća kao što su zemlja ili kamenčići s mjesta evanđeoskih događaja ili s mjesta pokopa svetaca i martira,¹⁰ ceduljice s ispisanim citatima Sv. Pisma, kosti svetaca, a posebice čestice *Verae crucis*, djelića Kristova križa.¹¹ Treba međutim razlikovati brončane križeve, široko

¹⁰ U brončanom križu s likovima sv. Ivana u stavu oranta na aversu i likom nepoznatog sveca oranta na reversu pronađenog u Martyrionu Sv. Filipa u Hierapolisu, Frigija, datiranog u 6. st., pronađena su tri kamenčića. *Hierapolis di Frigia 1957.-1987.*, Fabbri editori 1987., str. 131. Unutar brončanog križa relikvijara pronađenog u iskopavanjima u Istambulu iz sloja 11. st., s prikazima Raspeća i Bogorodice orans našlo se malih komadića kamena. R. M. HARRISON, *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, Vol. 1., Princeton University Press & Dumbarton Oaks Research Library and Collection 1986., M. V. GILL, The small finds, str. 270., br. 634.

¹¹ Istinski, Časni križ, *Lignum vitae* je križ na kojemu je Krist bio raspet. Po legendama sačuvanim u više varijanti, ustanovljenim od crkvenih otaca potkraj 4. i tijekom 5. stoljeća, Križ je pronašla Helena (Jelena križarica), majka Konstantina Velikog, na svom hodočašću 325.-326. god. Hodočasnica Etherija (Egerija) 385. god. kaže da je Sv. Križ otkriven iste godine kada su posvećene crkva u Betlehemu i crkva Sv. Groba u Jeruzalemu, dakle 335. god., ali ne kaže tko ga je otkrio. Vođena providnošću Duha Svetoga, Helena je na mjestu Kristove muke na Kalvariji, zajedno s jeruzalemskim patrijarhom Makarijem, pronašla tri križa, a u dodiru s Istinskim događaju se čudesna ozdravljenja teških bolesnika. Druga legenda koja govori o počecima crkve u Edessi kaže kako ga je pronašla Protonica, nepoznata žena cara Klaudija, za vrijeme vladavine Tiberija.

Po otkriću odmah je počela dioba i difuzija dijelova križa. Helena je dio križa poslala u Konstantinopol, odakle je dio upućen u Rim za Konstantinovu crkvu Santa Croce a Gerusalemme, a veći dio bio je pohranjen u srebrnom relikvijaru u crkvi Sv. Groba u Jeruzalemu. Padom Jeruzalema 614. god. u ruke perzijskih Sasanida, križ je kao najsvetija relikvija kršćanskoga svijeta bio ukraden i odnesen u njihovu prijestolnicu Ktesifon, a crkva Sv. Groba je bila spaljena. Bizantski car Heraklije (610.-641.), nakon poraza Perzijanaca, opet ga je pronašao 630. god. i vratio u Jeruzalem da bi ga pred arapskom opasnošću oko 635. god. sklonio u Konstantinopol. Kasnije srednjovjekovne spekulacije Križ dovode u vezu s granom Drveta spoznaje iz Edenskog vrta. U crkvenom kalendaru nastala je određena zbrka u slavljenju dvaju događaja vezanih uz Križ. Svetkovina Našašća Križa slavila se 3. svibnja i ova je svetkovina ukinuta odlukom pape Ivana XXIII. 1960. godine. Sada se slavi blagdan Uzvišenja Križa (*Exaltatio sanctae Crucis*) 14. rujna, na dan Heraklijevog našašća Križa. Usporedi literaturu s izvorima: V. F. CABROL-H. LECLERCQ, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie III. 2.*, Paris, 1913., *Croix* (Invention et exaltation de la vrai), str. 3131.-3139.; ACTA SANCTORUM, Maius, tom. I, str. 365.-370., Parisiis et Rome, 1866., Ch. ROHAULT de FLEURY, *Memoire sur les Instruments de la Passion* (de N.-S. J. C.), Paris, 1870., str. 45. i passim, J. HALL, *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*, Zagreb, 1991., str. 269.-270.; JACOBUS DE VORAGINE, *The Golden Legend, Readings on the Saints (Legenda aurea)*, translated by W. Granger Ryan, Vol. I, *The Finding of the Holy Cross*, str. 277.-284., Vol. II. *The Exaltation of the Holy Cross*, str. 168.-173.

rasprostranjene i u masovnoj upotrebi, kojima pripadaju i naši primjerci, gdje i ako se nađe komadić drva ono samo simbolički predstavlja dijelić Kristova križa,¹² od skupocjenih relikvijara, stauroteka, izrađenih od plemenitih metala i ukrašenih dragim kamenjem, niellom, emajlom koji su se izrađivali u obliku križa, kutija, triptiha s pregradama koje su činile križ u unutrašnjosti, najčešće s dva poprječna kraka gdje su bili aplicirani dijelići Sv. Križa.¹³ Neke od ovih stauroteka dospjele su na Zapad kao pokloni bizantskih careva, a većinu su opljačkali križari padom Konstantinopola 1204. god. za vrijeme 4. križarske vojne, odakle je veći dio blaga dospio u Veneciju.

Francuski kralj Louis Sveti (1214.-1270.) kupuje brojne relikvije od latinskog vladara Konstantinopola Baldwina II., između ostalih 1239. god. nabavlja Trnovu krunu i djelić Istinskog Križa. Za smještaj relikvija sagradio je najveći relikvijar, *Sainte Chapelle* u Parizu (1243.-1248.)¹⁴ Od 12. st. u opticaju je veliki broj lažnih relikvija, tako da se spominje oko 1100 relikvijara sa česticama Časnog križa.¹⁵

¹² Slučaj s brončanim križem iz Vlkašina kod Preslava u Bugarskoj, gdje su nađeni komadići drva unutar križa s prikazom raskršćenog Krista u kolobiju na aversu i Bogorodicom orans na reversu, L. OGNENOVA-S. GEORGIEVA, *Razkopkite na manastira pod Vlkašina v Preslav prez 1948.-1949.*, Izvestija na arheologiceskija institut XX, Sofija, 1955., str. 405., sl. 45, 46.

¹³ Primjerice poznati *crux gemmata Justina II. (565.-578.)*, dar bizantskog cara crkvi Sv. Petra oko 575. god. Križ je tijekom vremena bio prepravljani (A. DE WAAL, *Die antiken Reliquiare der Peterskirche*, Römische Quartalschrift, Roma, 1893., str. 245.-250., taf. XVI., XVII.). Relikvijar iz Limurga na Lahni s natpisom Konstantina VII. Porfirogeneta i Romana II. (između 948. i 959. god.). Na Zapad ga je donio kralj Heinrich von Uelman nakon pljačke Konstantinopola 1204. god. (O. M. DALTON, *Byzantine Art and Archeology*, Oxford, 1911., str. 522.-523. fig. 311). Zlatni križ iz riznice *Sancta Sanctorum* u Rimu s pet polja izrađenih u tehnici emajl cloissone s prizorima iz Kristova života. Križ se kao vlasništvo pripisivao papi Sergiusu I. (687.-701.), neki autori su ga pripisivali papi Symmachu (498.-514.), dok se danas datira u prvu polovicu 9. st., i poznat je kao križ pape Pascala I (817.-824.) (O. M. DALTON, o. c., str. 508., 509., 510., fig. 305). Znamenite su i stauroteke iz Maestricta, sad u bazilici Sv. Petra u Vatikanu u obliku križa s dvostrukim poprječnim krakovima (Enciclopedia Italiana, XII, Milano 1931., tav. X) i relikvijar za drvo Časnog Križa iz riznice Katedrale u Esztergomu, Mađarska, datiran u drugu polovicu 12. st. (The Metropolitan Museum of Art Bulletin, vol. XXVIII, num. 6, February 1970., M. E. FRAZER, The Djumati Enamels, str. 250., sl. 21). O relikvijarima Sv. Križa usporedi, meni na žalost nedostupne radove: A. FROLOW, *Les reliquaires de la Vraie Croix*, Paris, 1965., A. FROLOW, *La relique de la Vraie Croix*, Paris, 1961.

¹⁴ L. BREJE, *Vizantijska civilizacija*, Nolit, Beograd, 1976., str. 246.; The Metropolitan Art Buletin, o. c., str. 45.

¹⁵ The Metropolitan Museum of Art Bulletin, winter 1985./86., volume 43, number 3, Reliquaries str. 45.

Pojavu pektoralnih križeva treba povezati s fenomenom hodočašća na sveta mjesta evandeoskih događaja, svjedocima božanske prisutnosti Krista na zemlji kao i otkrićima relikvija, gdje Konstantin na poticaj majke Helene gradi monumentalne bazilike. Oko mjesta hodočašća razvijaju se radionički centri u kojima se proizvode predmeti umjetničkog obrta za potrebe hodočasnika, od skupih i raskošnih, do običnih, pristupačnih svakom kao memento sa svetog putovanja. U stručnoj literaturi već dugo traje polemika oko datiranja pektoralnih križeva relikvijara sirijsko-palestinskoga tipa ili tipa Sveta zemlja,¹⁶ s urezanim ili reljefno izvedenim prikazima na aversnoj i reversnoj polovici križa. Neki autori povodeći se za tehničkim kriterijima izradbe, drže kako su stariji reljefni, dok su drugi mišljenja da se prije pojavljuju gravirani križevi. Međutim, ovo su samo proizvoljna tumačenja autora jer se i gravirani i reljefni tipovi javljaju istovremeno.¹⁷

Jednostavnost izradbe i konzervativnost jednom usvojenih ikonografskih obrazaca utoliko više otežava preciznije datiranje, tako da se isti ikonografski tip može pratiti već od ranobizantskog doba 6./7. st., kada se javljaju prvi ovakvi primjerci, do u 12. st. kad još uvijek nailazimo na isti ikonografski tip. Kao primjer navodim tip Raspeća koji se pojavljuje na aversnim stranama nekih križeva, a nastao je na tlu Sirije i prenijet je vjerojatno iz monumentalne umjetnosti u reduciranom likovnom obliku na sitne predmete umjetničkog obrta. Na križu je prikazan živi Krist obučen u kolobij, dugačku tuniku bez rukava, horizontalno, ravno raširenih ruku, nogama oslonjen na *suppedaneum*. Poviše Kristove glave nalazi se *titulus* s kraticom imena, Suncem na desnoj i Mjesecom na lijevoj strani. Na krajevima popriječnih krakova križa (*antena*) desno je prikazana Marija, a lijevo Ivan evanđelist. Ispod krakova teče natpis s riječima iz Ivanova evanđelja kojima se Krist obraća Majci i najdražemu učeniku (Ivan 19-26.27): ἴδε ὁ υἱὸς σου; ἴδού ἡ μήτηρ σου (“Evo ti sina, evo ti majke”).

Ovaj ikonografski tip Raspeća susrećemo na zlatnom nijeliranom križu umetnutom u kristal, poznatom kao križ Grgura Velikog (naziva se još i Teodelindin ili Adaloaldov križ), iz riznice katedrale u Monzi. Pretpostavlja se da ga je papa Grgur Veliki (590.-604.) darovao, uz druge raskošne zlatarske radove, 602. godine langobardskoj kraljici Teodelindi prigodom krštenja njezina sina Adaloalda.¹⁸ Iz riznice u Monzi također potječe medaljon,

¹⁶ Termin uvodi Z. S. LOVAG, *Byzantine type reliquary pectoral crosses in the Hungarian national museum*, Folia Archeologica XXII, Budapest, 1971., str. 143.

¹⁷ Za pregled različitih mišljenja o ovom pitanju usporedi: Z. S. LOVAG, *Ibidem*, str. 144.-146., LJ. DONČEVA-PETKOVA, *Croix d'or - reliquaire de Pliska*, Academia Bulgare des sciences, Culture et art en Bulgarie médiévale (VIIIe-XIVe), Sofia, 1979., str. 84.-87.

¹⁸ V. H. ELBERN, *Riflessi della dignità imperiale di Milano nell'arte altomedioevale*, str. 400., 404., sl. 3a-b; Felix temporis reparatio, Milano, 8-11. marzo 1990.

enkolipon, sa sličnim prikazom Raspeća,¹⁹ datiran u 6. st. Naročito je značajan nalaz bronačnog reljefnog križa relikvijara s istim prikazom iz nekropole na Areopagu u Ateni jer potječe iz arheološkog konteksta, pronađen je zajedno s ranobizantskim pojasnim kopčama i datiran u 7. st.²⁰

Sljedeća u nizu je srebrna kutijica stauroteka za drvo Časnog Križa, nekad u kolekciji Oppenheim, pa u posjedu J. Pierpont Morgan, a sada se nalazi u Metropolitan muzeju (poklon Pierpont Morgan 1917. god.). Na gornjoj strani poklopca kutije je u tehnici emajl cloisonné, bogatog kolorita, prikazana scena Raspeća s likovima Marije Theotokos i Ivana evanđelista sa strana križa. Poviše poprječnog kraka, a ispod Sunca i Mjeseca je već citirani natpis na grčkom (Ivan 19. 26, 27). Oko prizora Raspeća i na bočnim stranama kutija je dekorirana sa 28 poprsja svetaca i apostola s pripadajućim natpisima. Stauroteka vjerojatno potječe iz neke radionice u Jeruzalemu i različito je datirana, najvjerojatnije u rano 8. st.²¹ Isti tip Raspeća susrećemo na brončanom nijeliranom križu iz crkve S. Nicolo dei Mendicoli u Veneciji, datiranom u 9. st.,²² brončanom reljefnom križu relikvijaru iz zbirke W. Froehner u Cabinet des Médailles u Parizu, datiranog od 9.-12. st.,²³ srebrnom nijeliranom križu iz Dumbarton Oaks kolekcije datiranom u 12. st.,²⁴ brončanom nijeliranom križu iz Rhode Island, nesigurno datiranom od 6.-10. st., brončanom nijeliranom križu iz Historijskog muzeja u Moskvi datiranom u 10. st., srebrnom nijeliranom križu iz muzeja Benaki u Ateni datiranom od 8.-10. st. kao i na zlatnom nijeliranom križu iz Pliske, rad konstantinopolske radionice datiranom u 9.-10. st.²⁵

Nije mi poznat niti jedan ovakav primjerak s područja Hrvatske, ali sličnih nalaza ima u Makedoniji: aversna polovica reljefnog i aversna polovica graviranog križa iz Strumice, sad u Narodnom muzeju u Beogradu.²⁶ Sličnih

¹⁹ FORRER & G. A MÜLLER, *Kreuz und Kreuzigung Christi*, Strassburg und Bühl (Baden), 1894., Taf. III,4.

²⁰ J. TRAVLOS and A. FRANTZ, *The Church of St. Dionysios the Areopagite and the Palace of the Archbishop of Athens in the 16th century*, Hesperia XXXIV, No. 3, 1965., str. 168., Pl. 43,b.

²¹ O. M. DALTON, *Byzantine Art and Archaeology*, Oxford 1911., str. 507.; Metropolitan Art Bulletin, o. c., str. 46., sl. 53.-47; The Metropolitan Museum of Art Bulletin, Vol. XXXV, Num. 2, Autumn, 1977. str. 96., 97.

²² *Venezia e Bisanzio*, 8. giugno/30 settembre 1974., sl. 17.

²³ Byzance, *L'art byzantin dans les collections publiques françaises*, Musée du Louvre 3ème novembre 1992. - 1er février 1993., str. 312., sl. 225.

²⁴ M. C. ROSS, o. c. (7) str. 74., Pl., LIII.

²⁵ LJ. DONČEVA-PETKOVA, o. c. (17), str. 85. fig. 20, str. 86. fig. 22, str. 87. fig. 23, str. 81. fig. 14.

²⁶ G. MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, *Krstovi*, Beograd, 1987., str. 29. br. 10., str. 41. br. 34.

nalaza ima i u srpskom Podunavlju uzduž hodočasničkih i križarskih puteva za Konstantinopol, kao što je cijeli sačuvani reljefni križ relikvijar koji potječe iz nekropole u Ravni.²⁷ Autorica ove spomenute križeve iz Narodnog muzeja u Beogradu datira u 10./11. st. Vidimo koliko je teško datirati ovakve križeve bez popratnog arheološkog konteksta; tek nam poneka ikonografska novina, natpis ili sigla mogu pomoći pri kronološkom određivanju ovakvih nalaza.

Isti je slučaj i s graviranim križevima sirijsko-palestinskoga tipa, jednostavnije tehničke izradbe i stilizacije, s likovima svetaca većinom u stavu oranta i odjećom često bogato ornamentiranom kosim i valovitim linijama, koji svojim izričajem više podsjećaju na pučku umjetnost. Ovakvi križevi se također pojavljuju u ranobizantsko doba, počevši od 6. i 7. st. i traju do u 12. st. Kao primjere navodim nesigurno datirani brončani gravirani križ iz Smirne, moguće iz 7. st.,²⁸ brončani križ iz Martiriona u Hierapolisu, Frigija datiran u 6. st.,²⁹ naročito značajan nalaz brončanog enkolpiona s graviranim likovima sv. Petra i Ivana evanđelista u stavu oranta, pronađenog u nekropoli Maldonato u Otrantu zajedno s ranobizantskim pojaskim kopčama i folisom Heraklija (610.-641.), datiranog u 7. st.³⁰ Neki, pak, analogni primjerci u balkanskom Podunavlju datiraju se u 12. st.³¹

Pošto sam naznačio neke probleme povezane s bizantskim pektoralnim križevima relikvijarama, u daljnjem tijeku ove radnje posvetit ću se ikonografskoj analizi primjeraka iz AMS i komparacijama s analognim križevima.

I

1. Križ tipa Sveta zemlja koptskih stilskih obilježja (Tab. I.):

Dimenzije sačuvanog dijela:

visina: 4 cm

²⁷ G. MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, *Ibidem*, str. 29., 30., br. 11.

²⁸ E. GRODER-KCIUK, *Enkolpiony znalezione na terenie Polski, próba klasyfikacji i datowania materialow*. Przelglad archeologiczny, tom 36, Polska akademia nauk 1989., str. 98., sl. 1.

²⁹ *Hierapolis di Frigia*, o. c. (10), str. 131.

³⁰ E. M. DE JULIIS, *L'attività archeologica in Puglia nel 1983., Crotone, Atti del ventitreesimo convegno di studi sulla Magna Grecia*, Taranto, 1983., str. 432., tav. LVI; isti križ objavljen je u radu C. D'ANGELA, *Recenti scoperte paleocristiane ad Otranto, Corso di cultura sull'arte Ravennate e Bizantina XLII.*, Ravenna, 1995., str. 279., fig. 3.

³¹ Usporedi slučajan nalaz iz okolice Kladova s graviranim likovima sv. Jurja (Georgija) i Bogorodice u stavu oranta i navedene analogije: G. MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, o. c. (26), str. 48. br. 45a, 45b.

širina: 4,1 cm
debljina: 0,3 cm
Mjesto nalaza: nepoznato
stari fundus AMS
Inventarni broj: S 139.

Reversna polovica enkolpiona djelomično je oštećena. Nedostaje donji okomiti krak, a da je sačuvan, sudeći po analognim primjercima, visina bi iznosila 7 cm. Na vrhu vertikalnog kraka odlomljena je jedna produžena alkica šarnira. Reversne polovice ovakvih križeva obično imaju na vrhu i dnu okomitoga kraka po dva produžetka s rupama kroz koju je prolazila osovina šarnira kojim se križ zatvarao, dok aversne polovice obično imaju po jedan ovakav produžetak na sredini vertikalnih krakova tvoreći tako zglob kojim su povezane obje polovice križa. Na gornjoj osovini s dva kraka se pričvršćivala obično masivnija alka valjkastog oblika s rupom kroz koju se provlačio lančić ili vrpca.³² Oblik križa je latinski (*crux capitata*, *crux ordinaria*), prema krajevima blago proširenih krakova. Križ je lijevan od bronce u glinenom kalupu i naknadno je urezivan i punktiran. Bronca je tijekom vremena poprimila jednoličnu svijetlomaslinastu patinu što može biti posljedica zemlje u kojoj je ležao i postotka pojedinih elemenata u sastavu brončane slitine.³³

Na križu je u strogoj hijeratskoj, simetričnoj kompoziciji svedenoj gotovo na ideogram, urezanim linijama prikazan misterij Inkarnacije Logosa - Utjelovljenje Riječi.³⁴ Figure Bogorodice, Krista i svetaca zaštitnika prikazani su sumarno i jednakih crta glave, koje se ponavljaju poredani po njihovom značaju. Na centralnom mjestu, u središtu križa je Krist, smješten ispred tijela Bogorodice čija glava zauzima gornji krak križa, dok su na pobočnim krakovima prikazana poprsja svetaca manjih dimenzija. Glave su izdužene i uske s visoko postavljenim zaobljenim obrvama koje se spajaju s dvije dugačke linije nosa, a dva punktirana trokutasta zarezava tvore mala usta. Naglašene, pomalo koso postavljene oči zauzimaju širinu lica od linije nosa do obrisa glave, kosa i uši likova nisu naznačeni. Sve glave su zaokružene nimbom, aurelom svjetlosti, naglašavajući svetost prikazanih osoba, a Kristov nimb je

³² Usporedi cijeli sustav za zatvaranje i vješanje na križu iz riznice splitske katedrale, Tab. IV. sl. 1.

³³ Lj. Dončeva Petkova donosi tabelu postotaka pojedinih elemenata za 39 brončanih križeva iz Bugarske. Rezultati su dobiveni mikrospektralnom analizom. Lj. DONČEVA-PETKOVA, *Problemi pri proizvodstvu na krstove-enkolpioni* (materiali, tehnologiji, ateleta), *Arheologija* XXXIV, 4., 1992., str. 2., tab. 1.

³⁴ Sceni Utjelovljenja Riječi dobro pristaje stih južno od apside manastira Chora (Kariye) u Istanbulu: "Ona koja je u svojoj utrobi nosila Njega kojemu je cijeli svemir malen".

istaknut s tri paralelne crtice - zrake u obliku križa koje ne prelaze križnu liniju svetokruga.

Figure su označene grčkim natpisima uz svaki lik. U gornjem kraku prikazana je Bogorodica, označena pri vrhu križa njenom siglom MIP ΘV (Μῆτρ̄ Qeoῦ, Majka Božja) ovdje u specifičnoj i neuobičajenoj formi s oznakama kraćenja u obliku točkica sa strana slova "I" i vodoravnim crtama poviše slova. Sa strana Njene glave su dva latinska križa, na krajevima puncirani, tako da završavaju proširenim krakovima. Vrat je, kao i kod svih likova, označen zaobljenom linijom. Od vrata se širi jajoliki oval tijela Bogorodice i zauzima središnji dio križa. Tijelo je prikazano bez naznaka odjeće i ruku, prazan oval omeđen cikcak linijom koja prelazi u kose zareze tako da trbuh Bogorodice možemo shvatiti kao zračecu zaobljenu mandrolu koja u svojoj nutrini čuva tajnu Utjelovljene Riječi - Krista. Poviše Kristova križnog nimba je sigla njegova imena IC XC - I(eϕsou) C X(r)sto) C. Rub Kristova tijela također je obrubljen dvostrukom linijom ispunjenom kosim zarezima, a na grudima se križaju po dvije paralelne kose linije tvoreći ornament odjeće. Na žalost, donji okomiti krak križa gdje se nastavljalo Kristovo tijelo nedostaje, tako da ne znamo kako je ovaj prikaz u donjem dijelu završavao. Na vodoravnim krakovima križa, desno i lijevo od središnjeg prikaza Bogorodice s Djetetom koji zauzima cijeli okomiti krak, prikazana su poprsja svetaca. Desno je prikazan sv. Juraj, Georgios. Lik je s obje bočne strane okomito uokviren grčkim natpisom u ponešto nepravilnoj formi: O ΑΓΗΟC (umjesto ΑΓΙΟC, sveti), ΓΝΟΡΓΗC (umjesto ΓΗΟΡΓΙΟC, Juraj). Glava sveca s kružnim svetokrugom ista je kao i kod ostalih likova, a od vrata koso se spuštaju linije ramena tvoreći trokutasti okvir poprsja. Obrubna dvostruka linija ramena ispunjena je kosim crticama, a od zaobljene linije vrata desno i lijevo urezane su po dvije zaobljene linije u sredini spojene s dvije linije u obliku slova "V", tvoreći tako krajnje stilizirane cijevaste nabore odjeće. Na lijevom kraku ponavlja se isti lik kojeg natpis identificira kao sv. Nikolu. Desno od poprsja sveca okomito se ponavlja O ΑΓΗΟC, sveti, sa slovima Α i Γ u ligaturi, a lijevo od lika je ime sveca u iskrivljenoj formi ΝΗΙΟΑΑΟC, Nikola, gdje je završno slovo C izdvojeno jer nije moglo stati u retku. Nepravilnosti u natpisima na križevima, zrcalni natpisi, mješanje grčkih, latinskih, a kasnije i ćiriličnih slova česta su pojava.

Za dataciju križa indikativna je deskriptivna legenda Djevice Marije, MP - ΘV - ΜΗΤΗΡ ΘΕΟΥ, Majka Božja.³⁵ Ova sigla se u umjetnosti, čini se,

³⁵ Kult Marije kao Majke Božje, Bogorodice razvio se na sredozemnom Istoku sa centrom u Efezu, gdje je u njoj posvećenoj crkvi proglašena *Theotokos*. Kult joj je posebice bio razvijen na mjestima jake poganske tradicije obožavanja ženskih božanstava plodnosti, u Efezu Artemide, u Egiptu lako zamjenjuje kult Izide i njenog

javlja tek počevši od srednjobizantskog doba, nakon ikonoklastičkih borbi (726.-843.) i od tada se neprestano pojavljuje uz lik Bogorodice tijekom cijele bizantske umjetnosti.³⁶ Na bizantskom novcu javlja se prvi put na solidu Lava VI. Mudrog (886.-912.) iz kovnice u Konstantinopolu, uz poprsje Bogorodice orans i natpis MARIA na gornjem rubu novca.³⁷

U ranokršćansko i ranobizantsko doba uobičajno ime uz lik Bogorodice bilo je MARIA ili naročito omiljeno u Egiptu H AGIA MAPIA, Sveta Marija, katkad pisano u obliku monograma: kao na freskama iz Bawita. Ovaj naziv se koristio i kasnije pa nije siguran znak ranokršćanske pripadnosti nekog prikaza uz koji se pojavljuje. Od srednjobizantskog doba čest je na križevima uz lik Bogorodice i natpis H AGIA ΘEOTOKOS, Sveta Bogorodica, a od 2. polovice 9. st., tijekom 10. st. i naročito u 11. st. pridjevnik ΠΑΝΑΓΙΑ, Svasveta, Presveta.³⁸

Paradoksalno je da se atribut Θεοτοκος uz lik Bogorodice u likovnoj umjetnosti počinje upotrebljavati relativno kasno, dok je u patrističkoj literaturi prihvaćen i ekspliciran već u djelima crkvenih otaca aleksandrijske škole: Origena, Didima Slijepog, Hipolita i naročito u raspravama Ćirila Aleksandrijskog, a dogmatski je utvrđen na III. ekumenskom saboru u Efezu 431. god. (usmjerenom protiv Nestorija koji Bogorodicu naziva *Christotokos* - *Kristoroditeljica*) i potvrđen na IV. saboru u Kalcedonu 451. god., nakon kojega se odvojila koptska monofizitska crkva.

Tip stroge, frontalne kompozicije Bogorodice s Kristom Djetetom u krilu, bilo da stoji ili sjedi na tronu, u punoj figuri ili poluliku, pojavljuje se već u umjetnosti ranokršćanskog razdoblja. Jedan od najstarijih prikaza, za koji pretpostavljamo da se odnosi upravo na ovakav ikonografski tip Bogorodice s Djetetom, nalazi se na fresci iz 4. st., u katakombama cimeterio Maggiore u Rimu, gdje je u frontalnoj kompoziciji prikazano poprsje žene sa rukama podignutim u stavu orans s Djetetom ispred sebe u osi tijela, koji anticipira tip bizantske ikone *Blacherniotisse*.³⁹

sina Horusa gdje i nastaju brojni ikonografski tipovi Bogorodice s Djetetom, u Splitu nasuprot Kibelina hrama Dioklecijanov mauzolej se posvećuje Bl. Dj. Mariji. Atribut Velike božice, Magnae mater je Mētēr Qeōn, Majka Bogova, a Bogorodice Mētēr Qeoō, Majka Božja. Usp. J. VALEVA, *Srednovjekovni krstove - enkolpioni ot Nacionalnata hudožestvena galerija*, Arheologija, god. 23., 1-2, 1981. str. 82.

³⁶ Usp. O. M. DALTON, o. c. (13), str. 674.; K. WEITZMANN, *Various Aspects of Byzantine Influence on the Latin Countries from sixth to the twelfth Century*, DOP., 20, 1966., str. 13.

³⁷ Usp. D. R. SEAR, *Byzantine Coins & their Values*, London 1974., str. 285., br. 1723.

³⁸ Usp. J. VALEVA, o. c. (35), str. 80

³⁹ A. GRABAR, *Christian Iconography*, London, 1969., sl. 13.

Bogorodica s Djetetom, flankirana anđelima, svecima, katkad s donatorima, omiljena je tema u umjetnosti justinijanskog i postjustinijanskog doba 6. i 7. stoljeća. Spomenut ću samo neke primjere na mozaicima 6. st.: u Eufrazijevoj bazilici u Poreču,⁴⁰ S. Appolinare Nuovo u Ravenni,⁴¹ Sv. Demetrija u Solunu,⁴² S. Zenone u Rimu (gdje je prikazano poprsje Bogorodice s glavom Krista u kružnom medaljonu, *imago clippeata*),⁴³ i rijedak prikaz iz ikonoklastičkog 8. st. u crkvi Sv. Sofije u Solunu.⁴⁴

Ova tema je česta i na freskama: freska iz katakombi *Comodilla* u Rimu (528. god.), gdje je Bogorodica s Djetetom ispred sebe prikazana na prijestolju, flankirana s dva sveca i donatoricom,⁴⁵ a naročito je omiljena u Egiptu, na freskama s prijelaza 6. na 7. st. iz Saqqare i Bawita gdje se razvija više ikonografskih tipova.⁴⁶ Pod utjecajem aleksandrijskog slikarstva nastaje i freska iz 7. st. u rimskoj crkvi Santa Maria Antiqua, na kojoj su prikazane tri svete majke sa stojećom Bogorodicom u sredini koja drži ovalni medaljon s Kristom.⁴⁷ Iz ovoga razdoblja (6. i 7. st.) potječe i koptska tapiserija s prikazom Bogorodice s Djetetom na tronu i arhandelima Mihaelom i Gabrielom kao čuvarima s obje strane.⁴⁸

Od ikona iz 6. st. poznata je ona iz manastira Sv. Katarine na Sinaju koja još uvijek odiše helenističkim duhom *fajumskih* portreta.⁴⁹

Uzor za hijeratski, frontalni tip Bogorodice s Djetetom na prijestolju nalazimo u rimskoj carskoj, ceremonijalnoj umjetnosti, osobito razrađenoj na bjelokosnim konzularnim diptisima, odakle su kao gotove ikonografske formule preuzeti u ranokršćansku umjetnost.⁵⁰ Isti tip je iz monumentalne umjetnosti preuzet za predmete umjetničkog obrta u metalu, kao primjerice za ampule izrađivane za hodočasnike u Svetu zemlju, iz riznice u Monzi,⁵¹ zlatni pektoralni medaljon koji potječe iz konstantinopolske radionice 6. st., sada u

⁴⁰ M. PRELOG, Eufrazijeva bazilika u Poreču, Zagreb, 1986., tab. 12., tab. 38.

⁴¹ O. WULFF, *Altchristliche und Byzantinische Kunst II.*, Berlin, 1914., taf. XXIV., 2.

⁴² C. DIEHL, *Manuel d'art Byzantin*, Paris, 1910. str. 191., fig. 91.

⁴³ A. GRABAR, o. c. (39), sl. 94.

⁴⁴ C. DIEHL, o. c. (42), str. 346., fig. 170.

⁴⁵ A. GRABAR, *L'età d'oro di Giustiniano*, Milano, 1966., str. 166., sl. 176.

⁴⁶ U niši kapele 28., Sv. Apolonija u Bawitu, Bogorodica drži Dijete Krista u ovalnom medaljonu, Krist u lijevoj ruci drži svitak, a desnicom blagoslivlja, A. GRABAR, *Ibidem*, str. 180., sl. 193.

⁴⁷ A. GRABAR, *Ibidem.*, str. 170., sl. 180.

⁴⁸ *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, Autumn, 1977., str. 81., sl. 69.

⁴⁹ A. GRABAR, o. c. (39), tabla u boji III.

⁵⁰ Usporedi prikaze Bogorodice s Djetetom iz 6. st. na bjelokosnim pločama. O. WULFF, o. c. (41), I., str. 185., str. 196. sl. 198.

⁵¹ A. GRABAR, *Martyrium*, *Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, Paris, Collège de France, 1943.-1946., Vol. 3., Pl. LXI, 4,5.

posjedu Dumbarton Oaks kolekcije⁵² i posebice okrugli medaljon iz Ahmina u Egiptu kao prauzor za prikaze koji se javljaju i na križevima enkolpionima kojima pripada i primjerak iz AMS.⁵³

Koptski stilski utjecaj koji možemo uočiti na križu iz AMS vidljiv je i na nekim drugim radovima egipatske provenijencije, kao na reljefu iz muzeja u Kairu s prikazom Bogorodice *Nikopoie* između dva anđela i koptskim reljefom iz Adrije, datiranih u 6., 7. st.⁵⁴ Posebice bih istaknuo koptski rad u slonovači iz 9. st. u zbirci Walters Art Gallery u Baltimoru, na kojem je prikazana Bogorodica *Glykophilousa*, Umilna, između dvaju anđela. Naglašene oči ukočena pogleda i nabori odjeće neobično nalikuju stilizaciji na križu iz AMS.⁵⁵ Još je veća sličnost likova na našem križu i malomu reljefu iz Staatliche muzeja u Berlinu koji potječe iz Bijelog samostana u Sohagu, sa scenom Kristova ulaska u Jeruzalem, koju obrubljuju dva anđela. Rad je također datiran u 9. st. Ako zanemarimo kosu kojom su uokvirene glave Krista i anđela, stilizacija lica je gotovo ista. Izdužene glave, velike naglašene oči, linije obrva koji se spajaju s linijama izduženog nosa, mala usta te nabori na odjeći, "koji padaju kao cijevi orgulja", upućuju na isto stilsko ishodište.⁵⁶

Ikonografski tipovi Bogorodice s Djetetom, prikazivani na križevima preuzimani su s poznatih svetih ikona, nazivanih nerukotvorene, *acheiropoietos* (αχειροποίητος), za koje se držalo da ih je naslikao sv. Luka (Hodegetrija, Blacherniotissa) ili su se same nadnaravno pojavile. Ove ikone su s velikom pažnjom bile kopirane, tako da su i kopije prenosile božansku prisutnost autentičnih likova Bogorodica i Krista. Bile su poznate po svojim čudotvornim, iscjeliteljskim i zaštitnim moćima,⁵⁷ obožavane proskinezom i nošene u bitkama (*Nikopoia*), a nazivale su se po toponimima gdje su bili hramovi u kojima su se čuvale ili po osobinama koje su im se pripisivale. Na našem je križu prikazan tip *Nikopoie* ("ona koja donosi pobjedu") ili *Kyriotisse* ("Roditeljica Gospodina"), a teološki se tumači kao pobjednica nad grijehom i

⁵² A. GRABAR, o. c. (45), str. 317., sl. 369.

⁵³ R. FORRER, *Die frühchristlichen Alterthümer aus dem Gräbelfelde von Achmim - Panopolis*, Strassburg, 1893., taf. XIII, sl. 3. Usporedi kose zareze draperije rukava koji obuhvaćaju medaljon Krista.

⁵⁴ B. FARLATI TAMARO, *Un cimelio di Lison di Portognero*, Aqvileia nostra, Ano XLIX (49), 1978., str. 176., fig. 9, 10.

⁵⁵ Usporedi P. di BURGE, *Koptska umjetnost*, Novi Sad, 1970., str. 41, 47.

⁵⁶ IBIDEM, o. c., Ibidem, sl. na str. 161., str. 179., preuzeti citat.

⁵⁷ Bogorodica je bila glavna zaštitnica Konstantinopola, a ikona Hodegetrije spašava grad u opsadama Avara i Slavena 626. god., Arapa 677. i 717./718. god. i Rusa 860. god. S. D. NERSESSIAN, *Two Images of the Virgin in the Dumbarton Oaks Collection*, DOP. 14, Washington, 1960. str. 72.

smrću.⁵⁸ Druga varijanta prikazana na analognim križevima je *Blacherniotissa* (po konstantinopolskoj crkvi u predgrađu *Blachernes*) ili *Platytera* ("Šira od neba", u ruskoj terminologiji *Znamenija*), gdje je Bogorodica prikazana u stavu orans s medaljonom Emanuela na grudima.

Likovni prikaz na križu iz AMS jedinstven je po svojim stilskim obilježjima, dok ga ikonografski možemo povezati s rijetkom grupom graviranih križeva razasutih po raznim zbirkama. Blisku analogiju nalazim na cijelom sačuvanom enkolpionu iz Riznice splitske katedrale⁵⁹ (Tab. IV. sl. 1). Na aversnoj strani gravirano je stilizirano Raspeće s likom Krista ruku raširenih uzduž vodoravnih krakova križa. Glava je zaokružena križnim zrakastim nimbom s natpisom poviše glave HCAHCA (Ihsou V Nasareno V) a odjeven je u dugu bogato dekoriranu tuniku. Na naličju je prikaz Bogorodice *Blacherniotissae* u stavu orans, ruku savijenih u laktovima i okrenutih naviše s raširenim prstima u molitvenom stavu. Ispred tijela Bogorodice u cijeloj figuri prikazan je frontalni lik Krista Djeteta s križnim nimbom i zanimljivom odjećom dekoriranom kosim linijama. Na horizontalnim krakovima iznad ruku Bogorodice urezana su dva križa, a više njenog kružnog nimba s točkicama stoji natpis PANAHA (Panagja, Presveta). Ovaj je križ u literaturi bio različito datiran, od 6.-8. st. kako ga vremenski smješta Radojčić koji inače sve "primitivno" gravirane križeve vremenski ovako određuje, dok ga Jelić ispravno datira u 9. st., što je prihvaćeno i u novijoj literaturi.

Sličan je i križ iz privatne zbirke koji potječe s nepoznatog nalazišta iz okolice Beograda,⁶⁰ s prikazom Bogorodice orans s Djetetom (Tab. IV. sl. 2). Završeci krakova križa obrubljeni su ornamentom krugova s točkom u sredini što je čest solarni motiv u kasnoantičkom razdoblju i vjerojatno je ponukao autoricu da ga datira u 5.-6. st. Izdužene glave sa spojenim linijama obrva i nosa donekle podsjećaju na križ iz AMS, a točkice koje prate križnu liniju nimba i položaj ruku u molitvi slične su križu iz riznice splitske katedrale. Odjeća likova na sva tri križa je različita. Poviše glave Bogorodice urezana je

⁵⁸ O Nikopoi pogledaj *Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1990. str. 372., 428. i detaljnije kod M. TATIĆ-ĐURIĆ, *Srebrni lik Bogorodice*, Radionice i kovnice srebra, Narodni muzej Beograd, 1995. str. 290., bilj. 114.

⁵⁹ Prvi ga je objavio L. JELIĆ, *Vodja po Spljetu i Solinu*, Zadar, 1894., str. 107. tab. XI, sl. 1a, 1b; S. RADOJČIĆ, *Bronzani krstovi-relikvijari iz ranog srednjeg veka u beogradskim zbirkama*, Zbornik za umetnostno zgodovino, V-VI, Ljubljana, 1959., str. 130., sl. 61; D. DIANA, N. GOGALA, S. MATIJEVIĆ, *Riznica splitske katedrale*, Split, 1972., str. 86., sl. 40; D. DIANA, *Liturgijsko srebro grada Splita*, Zagreb-Split 1994. str. 6., str. 60., kat. br. 2.

⁶⁰ B. RADOJKOVIĆ, *Sitna plastika u staroj srpskoj umetnosti*, Izdavački zavod Jugoslavija, 1977., str. 118., sl. 4.

sigla MP ΘY, Majka Božja, i upravo zbog ovoga detalja mislim da križ nije stariji od 9. st.

Iz Gradskog muzeja u Beogradu potječe križ s nepoznatog nalazišta, kojega Radojčić također datira od 6.-8. st. s prikazom Bogorodice i Krista Djeteta u stavu oranta, oba lika imaju ruke podignute u molitvi⁶¹ (Tab. IV. sl. 3). Na poprječnim, horizontalnim krakovima prikazana su dva sveca. Kompozicija i smještaj likova slični su kao na križu iz AMS, ali se potpuno stilski razlikuju. Ogrtači koji se kopčaju ispod vrata s ornamentom kosih linija isti su kod sva tri lika. Glave su izdužene, kruškolikog oblika i izgledaju kao maske. Ovakve crte lica i ornament odjeće javljaju se na nekim graviranim križevima s likovima svetaca na aversnoj i reversnoj strani čestih u Rumunjskoj, iz arheoloških slojeva 10.-12. st.⁶² Sudeći po novijim saznanjima ovaj beogradski križ bi trebalo datirati iza 10. st.

Lik Nikopoie i Blacherniotisse s Djetetom ispred grudi i tijela Bogorodice na graviranim križevima ovoga tipa prikazuje se isključivo u stojećem stavu, gdje se lik Krista Djeteta stapa s tijelom majke tvoreći jednu cjelinu. Tako su prikazani Bogorodica i Krist na sirijskom enkolipionu iz muzeja u Kijevu (Tab. IV. sl. 4) s jednom specifičnom novinom: ruke Bogorodice su položene na Kristov križni nimb. Na vrhu okomita kraka urezane su sigle Bogorodice i Krista: MP XC (što bi se moglo pročitati kao Majka Krista), a na vodoravnim krakovima prikazana su dva sveca s nečitkim natpisima. Autor datira ovaj križ u 9.-10. st.⁶³

Iz privatne kolekcije M. Augier iz Marseillea potječe cijeli sačuvani enkolipon (Tab. IV. sl. 5) sa šarnirom za zatvaranje i alkom za vješanje. Na aversnoj polovici urezan je lik sveca u stavu oranta i natpis ΓΙΟΡΓΙΟ, a na reversnoj polovici križa prikazana je Bogorodica s Djetetom i dva sveca u vodoravnim krakovima. Na vrhu vertikalnog kraka, poviše Bogorodice je natpis ΜΗ ΘΟ, Μητηρ Θεου. Odjeća Krista Djeteta ornamentirana je križno

⁶¹ S. RADOJČIĆ, o. c. (59), str. 131., sl. 63.

⁶² Usporedi križ sa svecem u stavu oranta i natpisom ΑΓΗΟC ΓΕΟΡΓΗΟC iz d'Adjuda u Moldaviji. V. SPINEL, *Les relations de la Moldavie avec le Byzance et la Russie au premier quart du IIe millénaire à la lumière des sources archéologiques*, Dacia, nouvelle série XIX, 1975., str. 232., sl. 1; usporedi ornament odjeće s kosim linijama na ogrtaču i spiralnim uzduž hitona. Osobita je sličnost s graviranim likom nepoznatog sveca u stavu orans s lokaliteta Victoria, kojeg autor datira arheološkim slojem 10. - 11. st. G. MĂNUCU-ADAMEȘTEANU, *Elemente de cultură Bizantină la gurile Dunării*, Peuce IX, str. 376. i Pl. V na str. 730, sl. 2. Analogna su i dva križa s lokaliteta Păcuilul Lui Soare koje autori s rezervom datiraju čak u 13. st. P. DIACONU-S. BARASCHI, *Păcuilul Lui Soare II, Așezarea Meidavala (secolul XIII-XV)*, București, 1977., str. 129., fig. 100, 102.

⁶³ A. GRABAR, o. c. (51), sv. I. str. 51., sv. III, Pl. LXII, sl. 6.

šrafiranim linijama, kako se nazire dekoracija i na križu iz AMS, likovna kompozicija je ista na oba križa, a vjerojatno je i vrijeme nastanka isto.⁶⁴

Ovome križu, ali posve drukčijeg efekta, kompozicijski je sličan križ iz muzeja u Pančevu⁶⁵ (Tab. V., sl. 6).

Na križu je u vertikalnoj osi prikazivana Bogorodica s Djetetom i dva sveca u horizontalnim krakovima. Glave su bademasto oblikovane, rubni oval Bogorodična tijela iscrtan je gustim, kosim vibrirajućim linijama kao i nimb. Naročito je zanimljiv Kristov nimb gdje po tri križno postavljene zrake izlaze iz svetokruga, što je autorima bio element za ranu dataciju križa u 6., 7. st.⁶⁶ Odjeća svih likova ornamentirana je križnim kosim linijama (koje asociraju na povoje egipatskih mumija), a preko Kristova hitona prebačen je ogrtač sa spiralnim uzorkom. U gornjem vertikalnom kraku poviše Bogorodice urezan je natpis ΠΑΝ(ΑΓ)Α - Presveta.

Najbližu analogiju pančevačkom nalazimo na križu iz Calanna, Reggio di Calabria u južnoj Italiji⁶⁷ (Tab. V., sl. 7). Glava Bogorodice okružena je kratkim kosim crticama koje sugeriraju kosu, kao i bademasti oblik tijela. Odjeća je također iscrtana kosim, paralelnim prekrštenim linijama, a poviše Bogorodice je sigla ΜΗΡ ΘΥ, Majka Božja. Likove svetaca ne možemo identificirati jer nemaju natpisa. Lipinsky križ datira u 5., 6. st. s rezervom da bi mogao biti i iz 8., 9. st.⁶⁸

Analogiju za ovaj križ iz južne Italije nalazimo i na križu iz zbirke E. Marcela, otkupljene od Slovačkog narodnog muzeja u Bratislavi, koji potječe iz Neboisa, 8 km udaljenog od Velike Mače, na teritoriju nekadašnje Velikomoravske države.⁶⁹ Natpisi uz likove su nečitki, ali stilski i vremenski je blizak križu iz AMS (Tab. V., sl. 8).

⁶⁴ CH. ROHAULT de FLEURY, *La Messe, Etudes archeologiques sur ses Monuments VIII*, Paris 1889. str. 211., Pl. DCLXXXI. VIII.

⁶⁵ Prvi ga je objavio V. MOŠIN, *Tri bakrena krsta relikvijara*, Umetnički pregled 2, februar, 1941., Izdanje Muzeja kneza Pavla, str. 54., 55. O križu raspravlja i S. RADOJČIĆ, o. c. (59), str. 128., 129., sl. 53 na str. 125.

⁶⁶ Ovako križ datira V. MOŠIN, Ibidem, str. 54., dok ga S. RADOJČIĆ, Ibidem, str. 129. datira u 7.-8. st., ističući istočnu ikonografiju i vjerojatno egipatsku provenijenciju.

⁶⁷ Križ donosi T. KOLNIK, *Ikonografija, datovanie a kultúrno-historický význam enkolpiónu z Velkei Mače*, Slovenská archeológia XLII, 1, 1994., str. 136., sl. 11. Prvi ga je objavio, u meni nedostupnoj radnji A. LIPNSKY, *Enkolpia cruciformi orientali nel Museo Nazionale di Reggio Calabria*, II., Da Calanna, III, Archivio Storico per la Calabria e la Lucania, XXIX. 1960.

⁶⁸ Preceseno iz navoda T. KOLNIK, Ibidem, str. 134.

⁶⁹ Križ reproducira T. KOLNIK, Ibidem, str. 136., sl. 11, koji ga datira u doba Velike Moravske (9. st.)

Interesantan je i križ iz Mađarske s nepoznatog nalazišta, za kojeg autorica nije mogla pronaći analogije (Tab. V., sl. 9).⁷⁰ Za razliku od dosad navedenih križeva, na ovome je prikazano pet likova, smještenih u četiri kraka križa i u sredinu. U gornjem kraku prikazana je Majka Božja označena siglom MP ΦΥ, na desnom vodoravnom kraku arhanđel Gabrijel, na lijevom Mihael, kako nas upućuju natpisi. Lik u sredini (vjerojatno Krist) i u donjem vertikalnom kraku nisu označeni natpisima. Autorica je utvrdila koptske paleografske karakteristike natpisa na ovom križu koji je i stilski blizak primjerku iz AMS.

Spomenut ću još i jedan križ iz Damaska u Siriji, donekle sličnih grafičkih karakteristika s urezanim likom sv. Jurja u stavu orans i natpisom Ο ΗΑΓΙΟC ΓΕΟΡΓΙΟC.⁷¹ Autor katološke jedinice za navedeni predmet ne navodi arheološki kontekst ovog nalaza, a služeći se referentnom literaturom koja obrađuje enkolpione pronađene na europskom tlu, datira ovaj križ u 10., 11. st. Križ iz AMS, koptske provenijencije, datiram u 2. polovicu 9. st. s mogućnošću 10. st., o čemu će opširnije biti govora u drugom dijelu teksta.⁷²

2. Bizantski križ s likom Marije orans iz Halapića (Tab. II.):

Dimenzije:

visina:	4,5 cm, bez produžetka šarnira
	5,2 cm, s produžetkom šarnira
širina:	3,7 cm
debljina:	0,3 cm
Mjesto nalaza:	Halapić-Crkvina
Inventarni broj:	H 5002

⁷⁰ Z. S. LOVAG, o. c. (16), fig. 3, 2 i Appendix na str. 164. u kojemu autorica donosi natpis na križu. Po Lovagovoj, jedino je sigurno da su se ovaki gravirani križevi nosili u Mađarskoj u 11. st., iako ostavlja mogućnost ranije datacije. Mišljenja sam da je ovaj križ iz 9. st., iz doba prije dolaska Mađara u Panoniju, možda iz vremena Kocelja.

⁷¹ SYRIEN, *Von den Aposteln zu den Kalifen*, Redaktion E. M. Ruprechtsberger, Stadtmuseum Nordico, Linz, 1993., str. 446., sl. 93.

⁷² Na ovome mjestu ne bih se bavio prikazima stojeće Bogorodice Nikopoe (*Kyriotisse*) često prikazivane na reversnim stranama skupocjenijih reljefnih i nijeliranih križeva, obično s natpisom ΗΑΓΙΑ ΘΕΟΤΟΚΟC i poprsjima četvorice evanđelista u okruglim medaljonima na krakovima križeva, drukčijih stilskih karakteristika pod većim utjecajem monumentalne umjetnosti slikarstva i mozaika, osobito vidljivim u stilizaciji draperije koji se obično datiraju od 9-12. st. O pitanjima ovakvih križeva vidi rad Lj. DONČEVA-PETKOVA, *Bronzov krst ot Vraca*, Arheologija, Knjiga 2, god. 17., 1975., str. 60.-65. s referentnom literaturom. O Nikopoi na bizantskom novcu vidi M. TATIĆ-ĐURIĆ, o. c. (58), str. 290.

Križ je lijevan od bronce, tamnosive patine, naknadno urezivan i punktiran. Reversna polovica enkolpiona s graviranim prikazom Bogorodice orans flankirane u horizontalnim krakovima s dva arhandela, jedini je križ za kojeg imamo neke podatke. U inventarnom katalogu upisan je 1930. god. pod brojem H 5002. Sačuvana je i prepiska don Frane Bulića i njegova informatora Bože Šimleše, katoličkog župnika iz Halapića koji odgovara na Bulićeve upite o križiću, toponimima i kamenim fragmentima sa natpisima iz Halapića.⁷³ Iz pisma Bože Šimleše datiranog 24. listopada 1930., Glamoč, citiram neke dijelove:

1. "Ovaj križić našao je Anto Bilandžija iz Halapića (Branešci) prigodom kopanja temelja za današnju kapelicu na groblju "Crkvina" u Halapiću i to godine 1923."
2. "Ime "Krstača" zove se njiva povrh Kapelice do puta nekog Pjevalice, udaljena od Kapelice 200-300 m. Ima znakova od građevina, kako ste vidjeli."

Križ iz Halapića jedinstvenog je oblika sa stubičastim izbočenjima na spojevima krakova tako da središnji dio izgleda kao kvadratno polje (1,6 x 1,6 cm) iz kojeg izlaze krakovi križa koji su prema krajevima prošireni. Okomiti krakovi su duži od vodoravnih i to je donji vertikalni krak duži od gornjeg, tako da križ (ako izuzmemo središnje kvadratno polje) ima formu latinskoga križa. Oblikom mu je donekle sličan križ relikvijar s lokaliteta Bîtea Doamnei, Moldavija, datiran od 11.-13. st., koji samo na gornjemu spoju horizontalnih i gornjeg vertikalnog kraka ima stubičasto izbočenje a i gravirani prikazi i ikonografija razlikuju se u potpunosti.⁷⁴

Križ je djelomično oštećen. Na gornjem okomitom kraku nedostaje desni produžetak šarnira, oštećen je i desni rub donjeg vertikalnog kraka kao i donji produžeci šarnira, na desnom vodoravnom kraku oštećenje je u obliku nepravilne rupice.

Na križu je tankim linijama ugraviran lik Bogorodice orans, koja zauzima vertikalnu križa, dok su na vodoravnim krakovima urezana poprsja arhandela. Pri vrhu gornjeg okomitoga kraka urezana je deskriptivna legenda Majke Božje, MP ΘΥ.

Crtež gravure krajnje je stiliziran, ali ne bez izvjesne kompozicijske i tehničke vještine. Glave su kruškolike forme zaokružene svetokrugovima, lukovi obrva se spajaju s linijom nosa, oči i usta su označeni punciranim točkicama bez naznake kose i ušiju. U nimbu Bogorodice, poviše njezine glave, puncirane su četiri točkice, a sa strana po jedna točkica. Ovaj dekorativni motiv obično se javlja na oglavlju Bogorodična plašta, a često i na ramenima kao

⁷³ Arhiv društva Bihać, spis 125/1930.

⁷⁴ V. SPINEI, *o. c.* (62), str. 234., str. 232., fig. 2, sl. 2.

točkice, križevi ili zvijezde s križnim zrakama.⁷⁵ Bogorodica je odjevena u dugačku haljinu, stolu i opasana je pojasom. Nabori draperije stilizirani su gustim, kosim paralelnim linijama. Poviše stole prebačen je *maforion*,⁷⁶ Bogorodičin ogrtač koji sprijeda pada do struka, a s leđa prati liniju stole.

Glava Bogorodice nije pokrivena oglavljem ogrtača, kako je uobičajeno na prikazima, nego je spušten i naznačen zaobljenim linijama ispod vrata. Ruke su savijene u laktovima i podignute u stavu molitve s otvorenim dlanovima prema gore, stavu pobožnosti i štovanja moliteljice potpuno otvorene za milost Božju.

Sa strana, u horizontalnim krakovima, Bogorodica je flankirana poprsjima arhandela, kako sugeriraju naznake krila s desne strane svakoga lika. Vjerojatno su prikazani arhandeli Gabrijel, Božji glasnik, koji joj je donio poruku o misteriju Utjelovljenja koje će se po Njoj ostvariti i vođa nebeske vojske, Mihael. Oni se često prikazuju kao čuvari uz lik Bogorodice. U desnoj ruci svaki arhandeo drži križ, čiji su krajevi puncirani točkicama, a preko lijeve strane tijela prebačen je ogrtač (*paludamentum*) izmrežan poljima, te s točkicom u svakomu polju (*tablion*). Arhandeli se često u bizantskoj umjetnosti prikazuju odjeveni u odjeću bizantskih dostojanstvenika ili vojnika koji nose ogrtače pričvršćene kopčom na ramenu i ornamentirane rombičnim ili kvadratnim poljima s biserjem u sredini svakoga polja. Prazni međuprostori između arhandela i završetaka krakova križa ispunjeni su s po dvije puncirane točkice, a do ramena Bogorodice s po četiri puncirane točkice u obliku kvadrata.

⁷⁵ Usporedi četiri točkice u obliku križa na oglavlju Bogorodičina plašta sa zabata oltarne pregrade iz Biskupije kod Knina; S. GUNJAČA-D. JELOVINA, *Starohrvatska baština*, Zagreb, 1976., sl. 19.

⁷⁶ *Maforion* - sveti Bogorodičin plašt, zaštita Konstantinopola i relikvija uz koju su povezana brojna čuda i izlječenja, čuvao se u crkvi Sv. Marije Blahernske, gdje je bio smješten i njen pogrebni pokrov. Crkvu je sagradila sv. Pulherija (399.-453., carica od 450. god.) kći cara Arkadija (395.-408.) i starija sestra Teodozija II. (408.-450.), a proširili su je Justin i Justinian. Po legendi, ogrtač su pronašla braća Galvi i Kandid putujući Palestinom u kući neke Židovke. Otkupili su ga i donijeli u Konstantinopol, gdje je svečano bio položen u crkvi 462. god. za vrijeme vladavine Lava I. Spomen na ovaj događaj slavi se 2. srpnja. B. LOVRIC, *Heortologija, Svetkovine Blažene Djevice Marije u Zapadnoj i u Istočnoj crkvi*, Niš, 1927., str. 107., L. BREJE, *Vizantijska civilizacija*, Beograd, 1976., str. 244. Časni pojas Bogorodice, zYnh, čuvao se u crkvi Sv. Marije Halkoprateje. Prenesen je iz Jeruzalema, (po nekima iz Zele u Kapadociji) u 5. st. za vrijeme vladavine Arkadija, Teodozijeva sina, a u crkvi ga je položila sv. Pulherija. Spomen na ovaj događaj slavi se 12. travnja. B. LOVRIC, *Ibidem*, str. 160., L. BREJE, *Ibidem*, str. 244.

Kvadratna baza iz koje izlaze krakovi križa može simbolizirati zemaljski element, a točkice sugeriraju zračni, nebeski element, dok je Bogorodica koja zauzima vertikalnu križa Vladarica neba i zemlje, a stavom orans ujedno je i zastupnica ljudi pred Njenim Sinom.

Ona je kraljevski put po čijem zagovoru se čovjek uspinje od zemaljskog ka nebeskom. Cijelu simboliku ovoga križa i spasenja po Bogorodici možemo sažeti riječima sv. Bernarda iz Clairvauxa (1090. - 1153.):

“Daj da po tebi imamo pristup k Sinu o blažena nalaziteljice milosti, o roditeljko Života, majko spasenja, neka nas po tebi primi koji nam je po tebi dan. Neka kod njega tvoja cjelovitost postigne opraštanje za grijeh naše pokvarenosti, i tvoja poniznost Bogu draga neka ispravi oproštenje našoj taštini. Tvoja obilna ljubav neka pokrije mnoštvo grijeha, a tvoja slavna plodnost neka nam donese plodnost zasluga.

Gospodo naša, posrednice naša, odvjetnice naša, sa svojim nas Sinom pomiri, svojemu nas Sinu preporuč, svojemu nas Sinu izruči”.⁷⁷

Prizor Marije orans u pratnji Gabrijela i Mihaela smješten u zračnom elementu odgovara ikonografskom tipu Uznesenja Bogorodice,⁷⁸ a može se poistovjetiti i sa slikom Majke Crkve.

Likovi oranta, s rukama podignutim u molitvi javljaju se od samih početaka ranokršćanske umjetnosti, od 3. st. u slikarstvu katakombi i na ranokršćanskim sarkofazima, a preuzeti su od antičke umjetnosti carskog doba kao simbol Milosrđa, pietas - εὐσέβεια, koji uz lik Dobrog pastira (označava humanitas - jılanqrwpja), simboliziraju dvovrlinsku kasnoantičku etiku. Grabar je mišljenja da se ovi prvi prikazi oranta u ranokršćanskoj umjetnosti odnose na likove pokojnika, odnosno duše pokojnika, naglašavajući time njihovo milosrđe za života.⁷⁹

Kršćanski sveci i mučenici često se prikazuju u ovom stavu, a naročito je rezerviran za lik Majke Božje koja je izvor sveg milosrđa i ne odbija onog tko se utječe njenoj zaštiti. Najstariji posve siguran prikaz Marije orans nalazimo na relikvijaru iz Novalje (1. pol. 4. st.) na kojem je imenovana natpisom MARIA.⁸⁰ U ranokršćanskoj umjetnosti spomenut ću samo neke primjere;

⁷⁷ Sv. BERNARD, *O Mariji*, Symposion, Split, 1984., str. 158.

⁷⁸ Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike, str. 579.-580.

⁷⁹ Usporedi A. GRABAR, o. c. (39), str. 75. Duše pokojnika prikazuju se u liku malog djeteta u stavu orans s anđelima koji je u plati nose na mjesto suda, kao na slikanom retablu iz Umjetničkog muzeja Katalonije u Barceloni (13. st.), A. GRABAR, *Peintures murales*, str. 84. u *La peinture Romane*, Éditions d'art A. Skira, Genève, 1958.

⁸⁰ Vidi A. BADURINA, *Ranokršćanski relikvijar iz Novalje*, Materijali XII, IX kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 1972. (HAD 1976.), str. 289.

Bogorodica orans se učestalo javlja u prizoru Uzašašća Kristova kao na palestinskim ampulama iz Monze⁸¹ i Bobbia,⁸² na sirijskom Rabulinom evanđelistaru iz Zagbe datiranom 586. god.,⁸³ freskama iz Sv. Apolonija u Bawitu,⁸⁴ slikanom relikvijaru iz 6. st.,⁸⁵ u Museo Sacro vatikanske biblioteke iz 6. st., na mozaiku u kapeli Sv. Venancija, u crkvi Sv. Ivana Lateranskog u Rimu iz 7. st.⁸⁶

Na bizantskom novcu lik Bogorodice orans označene legendom MP ΘV kuje se počevši od 2. polovice 9. st.; na zlatnom solidu Lava VI. Mudrog (886.-912.) s poprsjem Bogorodice orans.⁸⁷ Njen lik se kovao na novcu osobito tijekom 11. st.: na novcu Romana III. Argira (1028.-1034.),⁸⁸ Konstantnina IX. Monomaha (1042.-1055.) kada se prvi put javlja i cijela figura Marije orans,⁸⁹ Mihaela VI. Stratiotika (1056.-1057.),⁹⁰ Konstantina X. Duke (1059.-1067.),⁹¹ Emanuela I. Komnena (1143.-1180).⁹² Kao direktan predložak, uzor, za izradbu graviranih križeva kao što su križ iz Halapića i analogni primjerci, mogli su poslužiti raskošni zlatarski radovi kombinirani s tehnikama emajla, umetnutim biserjem, primjerice korice evanđelja od pozlaćenog srebra iz Biblioteke Marciane u Veneciji datiran krajem 9. st. U središnjem polju okova na prednjoj strani u tehnici emajl *cloisonné* izrađen je križ, obrubljen biserjem, sa scenom Raspeća, a na stražnjoj strani je drugi križ s likom Marije orans, slične stilizacije lica i draperije kao i na graviranim križevima.⁹³

Križ iz Halapića, jedinstvenog oblika, zajedno s drugim analognim križevima, koncentriranim najviše na lokalitetima balkanskog Podunavlja, možemo izdvojiti u posebnu, stilski određenu skupinu. Na aversnoj strani, po analogijama sa cijelim sačuvanim križevima, prikazano je Raspeće sirijskog

⁸¹ A. GRABAR, o. c. (39), sl. 194.

⁸² A. GRABAR, *Ibidem*, sl. 319 u simboličkoj sceni Inkarnacije.

⁸³ D. TALBOT RICE, *Umetnost vizantijskog doba*, Beograd 1968., str. 36., sl. 25. U sceni Uzašašća Kristova Marija orans prikazana je na zemlji kao središnja figura između apostola, a u gornjem dijelu na nebu je Krist u mandroli koju nose anđeli.

⁸⁴ A. GRABAR, o. c. (39), sl. 323.

⁸⁵ A. GRABAR, o. c. (45), str. 190., sl. 205. Marija orans među apostolima i Krist u mandroli, gornje desno slikano polje.

⁸⁶ A. GRABAR, o. c. (39), sl. 322.

⁸⁷ Vidi bilješku 37.

⁸⁸ D. R. SEAR, *Byzantine coins*, o. c. (37), str. 306., 1822.

⁸⁹ *Ibidem.*, str. 310.-1835. poprsje i str. 310.-1834., cijela figura.

⁹⁰ *Ibidem.*, str. 312.-1841., poprsje Bogorodice orans.

⁹¹ *Ibidem.*, str. 315.-1851., cijela figura.

⁹² *Ibidem.*, str. 347.-1970.

⁹³ Fotografiju prednje i stražnje strane okova donosi J. VALEVA, o. c. (35), str. 81., sl. 16, detalj Raspeća A. GRABAR, *Vizantija*, Novi Sad, 1969., str. 155.

tipa s frontalnim likom živog Krista s bradom, ruku vodoravno raširenih uzduž naznačene antene. Krist je obučen u dugi kolobij bez rukava, ornamentiran kosim paralelnim linijama, nogama oslonjen na trapezoidni *suppedaneum*. Poviše križnog nimba je titulus sa slovom X (Cristo V) i gornji dio *patibulum*, a ispod ruku na horizontalnim krakovima urezana je kratica imena IC XC, a ponegdje još i NHKA, kako se vidi na aversnoj strani križa iz Rudina u Srbiji (Tab. VI., sl. 1a).

Na reversnim polovinama enkolpiona prikazana je Bogorodica orans, sličnih stilskih karakteristika (gusta linijska ornamentacija nabora odjeće, oči i usta su točkice, točkice u nimbu) s nekoliko ikonografskih varijacija na vodoravnim krakovima kao što su grane palmi (umjesto arhandela), zvijezde ili kombinacija palmi i zvijezda. Palma, *arbor bona* sadržava brojne simboličke konotacije posebice povezane uz Marijanski kult. Ona je simbol slave (mučeništva i zadobivene slave), Crkve Pobjednice, ljudske vrline zbog sličnosti grane palme i ljudskog dlana s raširenim prstima, a preko stalnog zelenila označava djevičanstvo, u kombinaciji sa zvijezdama simbolizira Nebeski Jeruzalem.⁹⁴

Križu iz Halapića analogan je cijeli sačuvani enkolpion s lokaliteta Rudine (Kostolac), na mjestu istočnoga predgrađa srednjovjekovne utvrde Braničevo. Pronađen je u kući br. 2 iz posljednje faze života naselja. Na aversnoj strani prikazano je Raspeće, a na reversnoj Bogorodica orans flankirana granama palmi u horizontalnim krakovima (Tab. VI., sl. 1a, b). Grad se premješta u 12. st. na brijeg poviše Kostolca - Mali i Veliki Grad i dobiva jake utvrde u vrijeme Ivana II. Komnena (1118.-1143.) i njegova sina Emanuela Komnena (1143.-1180.), kada se i datira križ.⁹⁵

Iz srpskog Podunavlja potječe i slučajan nalaz križa istog tipa s lokaliteta Kostol-Mala Vrbica, sačuvane aversne i reversne polovice (Tab. VI., sl. 2).⁹⁶ Još jedan cijeli enkolpion pronađen je u Kladovu, na kojemu je Bogorodica orans također flankirana stiliziranim granama palmi (Tab. VI., sl. 3).⁹⁷ S lokaliteta u Srbiji potječu još dva primjerka jednostavnije i grublje izradbe. U crkvi Sv. Petra kod Novog Pazara pronađena je aversna strana križa s

⁹⁴ O simbolizmu palme vidi rad P. C. MAYO, *The Crusaders under the Palm - Allegorical plants and cosmic Kingship in the Liber Floridus*, DOP. 27, 1973., str. 36., 37. Usporedba palme i pravednika u Psalmu 91. (13).

⁹⁵ M. POPOVIĆ-V. IVANIŠEVIĆ, *Grad Braničevo u srednjem veku*, Starinar XXXIX, Beograd, 1988., str. 140., sl. 11; M. i Đ. JANKOVIĆ, *Sloveni u jugoslavenskom Podunavlju*, Beograd, 1990., str. 97., sl. 65, 22.

⁹⁶ G. MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, o. c. (26), str. 43., sl. 38a, b.

⁹⁷ G. MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, *Relikvijari iz okoline Novog Pazara*, Novopazarski zbornik 10, Novi Pazar, 1986., str. 11.

Raspećem,⁹⁸ a s lokaliteta Gradina kod Kragujevca potječe slučajan nalaz cijelog enkolpiona.⁹⁹ Sve spomenute križeve autorica datira u 12. st.

Iz Makedonije poznat je jedan analogan primjerak, slučajan nalaz reversne polovine križa iz okolice Prilepa, sad u zbirci Narodnog muzeja u Beogradu (Tab. VI., sl. 4).¹⁰⁰ Na ovom enkolpionu naznačeno je postolje na kojem stoji Bogorodica orans, maforion prekriva glavu na kojoj su označene uši. Sa strana, u horizontalnim krakovima urezana su poprsja dvaju likova čije su glave zaokružene aureolama. Ne može se razlučiti da li su prikazani arhanđeli, sveci ili evanđelisti, kako navodi autorica koja i ovaj križ datira u 12. st.

U Hrvatskom povijesnom muzeju čuvaju se dva cijela dvodijelna enkolpiona. Jedan, jako izlizan primjerak potječe iz Vinče, a drugi s nepoznatog nalazišta bez podataka o nabavi.¹⁰¹ Na aversnoj polovini drugog primjerka urezan je lik raspetoga Krista, a na reversnoj Bogorodica orans označena legendom MHTP. Na horizontalnim krakovima flankirana je granama palmi i s dvije zvijezde, gravirane tako da podsjećaju na Kristov monogram (Tab. VI., sl. 5). Glava Bogorodice obrubljena je kosim crticama koje mogu biti naznaka kose ili oglavlje maforiona. Autorica križeve datira u razdoblje od 11. do 13. st.

S teritorija Bugarske objavljeno je više križeva koje možemo komparirati s enkolpionom iz Halapića. Na križu iz Nacionalne galerije, bez podataka o mjestu nalaza, prikazana je Bogorodica orans koja stoji na postolju s ugravirane tri "S" linije (Tab. VII., sl. 6) Na vodoravnim krakovima urezane su stilizirane grane i natpis ΘEOTOKE. Poviše nimba Bogorodice nalazi se križ s dvije kose prekrizene linije u sredini, okružene s četiri zvijezde, simbolički prikaz Uzašašća Kristova. Autorica, povodeći se za analogijom okova evanđelistara iz Marciane u Veneciji, datira ovaj križ u 9. ili 10. st.¹⁰²

U Nacionalnom muzeju u Varni čuvaju se dva gravirana križa ovog tipa. Jedan cijeli enkolpion je pronađen na lokalitetu Mihljuz kale, Aksakovo (Tab. VII., sl. 7). Na aversnoj polovici prikazano je Raspeće s Kristom u kolobiju, na reversnoj Bogorodica orans sa stiliziranim stablima na horizontalnim krakovima.¹⁰³ Autorica najbližu komparaciju nalazi na križu iz srednjovjekovnog selišta Djadovo, Slivenski okrug, pronađenog zajedno s

⁹⁸ G. MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, *Ibidem.*, str. 9.; *Id. o. c.* (26), str. 42., sl. 36.

⁹⁹ *Ibidem.*, o. c., str. 42., 43., sl. 37 a, b.

¹⁰⁰ *Ibidem.*, o. c., str. 44., 39.

¹⁰¹ S. PAVIČIĆ, *Križevi iz fundusa Hrvatskoga povijesnog muzeja*, Zagreb, 1994., str. 59., br. 7, 8.

¹⁰² J. VALEVA, o. c. (35), str. 75., sl. 6.

¹⁰³ LJ. DONČEVA-PETKOVA, *Krstovi enkolpioni u Varnensija muzei*, *Izvestija na Narodnija muzei Varna* 19 (34) 1983., tab. III, 1, 2.

novcem Izaka I. Andela (1181.-1195.)¹⁰⁴ Reversna polovica drugoga križa s lokaliteta Izvorsko također ima gravirani lik Majke Božje u stavu orans, bez deskriptivne legende s urezanim križem poviše nimba i po dvije zvijezde u vodoravnim krakovima (Tab. VII., sl. 8).¹⁰⁵ Oba križa autorica datira u 12. st.

Dva cijela enkolpiona pronađena su jedan do drugog u srednjovjekovnom selištu Odârtzi, okrug Dobrič, zajedno s anonimnim bizantskim folisom klase A2 (976-1030/1035), (Tab. VII., sl. 9, 10).¹⁰⁶ Ove enkolpione treba datirati u 11. st. jer je bizantska utvrda ispred sela Odârtzi bila napuštena nakon invazije Pečenega 1048.-1051. g.

Iz južne Dobruđe u Bugarskoj potječu još neki nalazi graviranih križeva ovoga tipa. U utvrđi kod sela Vetren pronađena je reversna polovica enkolpiona s prikazom Marije orans s križem koji izlazi iz nimba i stiliziranim granama te dio aversne strane s glavom rassetoga Krista (Tab. VIII., sl. 11).¹⁰⁷ Cijeli enkolpion pronađen je u utvrđi kod sela Balik, okrug Dobrič (Tab. VIII., sl. 12). Stilizacija crteža je jednostavnija, na reversnoj strani prikazana je Bogorodica orans s križem dvostrukih popriječnih krakova na nimbu i zvijezdama u horizontalnim krakovima.¹⁰⁸ Iz Drastar-Silistre potječe fragment reversne polovice križa s Bogorodicom i stiliziranom palmom (Tab. VIII., sl. 13).¹⁰⁹ Sve križeve ovoga tipa autor datira u 11. st.

Ovakvih križeva našlo se i u Rumunjskoj. S lokaliteta Capidava na Dunavu, u rumunjskom dijelu Dobruđe, potječe gravirani križ s prikazom Bogorodice orans (Tab. VIII., sl. 14)¹¹⁰ i analogni primjerak s lokaliteta Dinogetia-Garvan na Dunavu.¹¹¹ Oba križa se datiraju u 11.-12. st. Zanimljiv je i križ s lokaliteta Păcuil lui Soare, bizantske utvrde na dunavskom otoku u rumunjskom dijelu Dobruđe. Enkolpion pripada istom vremenu 11., 12. st., bez figurálnih je prikaza, ali s elementima koji se pojavljuju na do sada spomenutim križevima.¹¹² Na aversnoj strani, uzduž vertikalnog kraka urezana

¹⁰⁴ LJ. DONČEVA-PETKOVA, Ibidem., str. 120.

¹⁰⁵ LJ. DONČEVA-PETKOVA, Ibidem., tab. II, sl. 8.

¹⁰⁶ LJ. DONČEVA-PETKOVA, o. c. (33), str. 3., sl. 1, 2.

¹⁰⁷ G. ATANASSOV, *Croix-encolpions proche-orientales de la région de la Dobrudja du Sud (Bulgarie)*, Akten des XII internationalen Kongresses für Christliche Archäologie, Bonn; 22.-28. septembre 1991. Münster, 1995. teil I, str. 489., fig. 4, 2.

¹⁰⁸ G. ATANASSOV, Ibidem, fig. 4, 1.

¹⁰⁹ G. ATANASSOV, Ibidem, fig. 4, 6.

¹¹⁰ G. MÂNUCU-ADAMESTANU, o. c. (62), tab. V-1.

¹¹¹ I. BARNEA, *Obiecte de cult*, Dinogetia I., Bucuresti, 1967., str. 357., fig. 192, 14.

¹¹² P. DIACONU - S. BARASCHI, *Păcuil lui Soare II*, Bucuresti, 1977., str. 130., fig. 101, 6a, b.

je Kristova sigla IC XC, uokvirena sa po dvije palmine grane na krajevima krakova. Uzduž horizontalnih krakova ispisano je NHKA sa po dvije spojene zvijezde na završetku krakova. Na reversnoj strani, u sredini križa monogramski je urezan natpis Qeot|ke boϕqei, (Bogorodice, pomozí!), uokviren sa četiri palmine grane i četiri zvijezde. Na ovom križu apstraktnim je načinom iskazana ista poruka i sadržaj koju imaju križevi s figuralnim prikazima.

Jednake stilske elemente gravure s prikazima Raspeća i Bogorodice orans imaju i dva enkolpiona sačuvanih obiju polovica s područja južnog dijela Mađarske uz Tisu. Enkolpion iz Tótkomlósa dijelom je oštećen i izdvaja se specifičnim kapljičastim izbočenjima na završnim uglovima krakova križa.¹¹³

Drugi enkolpion je iz Szegeda i ikonografski je najbliži križu iz Halapića. Majka Božja u stavu orans ima glavu pokrivenu maforionom i flankirana je na vodoravnim krakovima likovima arhandela (Mihaela i Gabrijela) kojima su dodane po jedna zvijezda (Tab. VIII., 15).¹¹⁴ Oba križa autorica datira prerano, u 10.-11. st.

Križ iz Halapića datiram oko polovice 12. st., a o mogućim radionicama i putevima kojima je dospio do Halapića bit će više govora u drugom dijelu ovog rada.

3. Križ kijeuskog tipa (Tab. III.):

Dimenzije:

visina:	10 cm, s produžecima šarnira; 8,7 cm, bez produžetaka šarnira
širina:	7,5 cm
debljina:	0,5 cm

Mjesto nalaza: nepoznato
bez podataka o nabavi

Inventarni broj: S 140

Križ relikvijar kijeuskoga tipa posve se razlikuje od dosad opisanih križeva nastalih pod istočnjačkim utjecajima Sirije, Palestine i Egipta. Oblikom i ikonografijom tipično je bizantski proizvod umjetničkog obrta čiji prototip je vjerojatno nastao u radionicama Konstantinopola i Hersona, preuzet, osobito omiljen te razrađen u ovakvoj formi u radionicama Kijeva i Novogoroda, (u Kijevu su pronađeni i kalupi za izradu ovakvih križeva).

¹¹³ S. IMRE, *Bizánci típusú ereklyetartó mellekersztek Békés és Csongrád megyében*, Studia archaeologica I, Szeged, 1995., str. 260. tab. 4, s bogatom bibliografijom o križevima enkolpionima str. 250.-255.

¹¹⁴ S. IMRE, *Ibidem.*, str. 261., tab. 5.

Aversna polovica dvodijelnog enkolpiona iz AMS lijevana je od bronce, u glinenom kalupu, zlaćane je patine s reljefnim prikazom Raspeća koje zauzima centralni dio križa i cijeli donji vertikalni krak, između triju medaljona s poprsjima koji su smješteni na krajevima horizontalnih i u gornjem vertikalnom kraku križa. Okomiti krakovi nešto su duži od horizontalnih, blago prošireni pri krajevima koji završavaju polukružno. Na dijelu gdje krakovi prelaze u polukrug nalaze se po dva kapljičasta izbočenja na svakom kraku.¹¹⁵

Na vrhu križa sačuvana je jedna produžena ušica šarnira koja je tvorila dio sustava za zatvaranje dviju polovica križa, dok je na donjemu vertikalnom kraku oštećena. Reversna polovica je imala po dvije produžene ušice kroz koje se provlačila osovina šarinira i zatvarao križ.¹¹⁶ Križ je izrađen u visokom reljefu s istaknutom rubnom profilacijom. Raspeti Krist, raširenih ruku savijenih u laktovima, dlanovima dodiruje medaljone u vodoravnim krakovima. Glava nagnuta nadesno uokvirena je dugom kosom koja pada do ramena. Detalji lica, brade i tijela su izlizani i dijelom oštećeni turpijom. Glava je zaokružena nimbom sa zrakastim urezima, a poviše nimba je *titulus* s legendom Kristova imena: CXC. Krist je opasan *perizomom* koja pada do koljena, a nabori su stilizirani urezanim paralelnim linijama. Cijela figura ima blagu "S" liniju, noge su skupljene jedna uz drugu i oslonjene na *suppedaneum*. Iza Krista poviše obrisa ruku urezane su dvije trake s točkicama.

Na završecima horizontalnih krakova i u gornjem vertikalnom kraku su tri zaobljena medaljona (*imagines clipeatae*) s poprsjima. U desnom medaljonu prikazana je Bogorodica s rukom podignutom u visini lica, a glavom okrenuta u tri četvrt profila. Detalji lica se ne vide, a draperija je stilizirana urezanim linijama. Do njenog poprsja, ispod Kristove ruke u pravokutnom okviru urezana je sigla MPΘY. U medaljonu, lijevo od Krista, poprsje je evanđeliste Ivana, glave oslonjene na ruku u gesti žalosti. Reljef je umnogome izlizan, vide se samo detalji oka, duže kose i linije draperije. Ispod Kristove ruke, do medaljona, urezan je natpis HNAO, što je možda nepravilna kratica s zamjenom prvih slova: NHICOOAO.

¹¹⁵ Križeve ovakve forme s vegetabilnim motivima koji se granaju iz podnožja križa nalazimo i na kasetnim poljima bizantskih brončanih vrata manastira Velike Lavre na Atosu iz ranog 11. st., isto kao i na brončanim vratnicama crkve Sv. Pavla izvan zidina u Rimu iz 1070. g. Vegetabilni motivi aludiraju na Križ kao Drvo života. Vidi rad M. ENGLISH FRAZER, *Church Doors and the Gates of Paradise: Byzantine bronze Doors in Italy*, DOP. 27, 1973., Mt. Athos - tab. 14., Sv. Pavle - tab. 17.

¹¹⁶ Usporedi cijeli sustav za zatvaranje na križu iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika. V. PUCKO, *Kijeovski križić - enkolpion iz okoline Knina*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 26, Split, 1986.-1987., fotografije na str. 50., 51.

U gornjemu medaljonu, poviše titulusa, prikazano je poprsje starijega čovjeka u frontalnom stavu s naglašenim detaljima očiju, kose, brade te rukom u stavu blagoslova. Obris glave prati linija urezanog nimba s točkicama. Uz lik nema legende pa pretpostavljam da je prikazan sv. Nikola, patron Rusije, na kojega se odnosi natpis u lijevom vodoravnomu kraku. Scena Raspeća na križevima kijevsoga tipa vjerojatno je preuzeta sa slikarskoga predloška, kako naglašavaju Pucko i Radojčić.¹¹⁷

Na polovicama naličja enkolpiona prikazivana je stojeća Bogorodica *Peribleptos* (prekrasna, vrlo slavna, viđena) u punoj figuri s Kristom Djetetom kojega pridržava lijevom rukom, između triju medaljona svetaca ili evanđelista različitih na pojedinim križevima. Bogorodica *Peribleptos* jedna je varijanta znamenite ikone Hodegetrije na kojoj se strogi frontalni stav dviju figura mijenja i humanizira prisnim odnosom Majke i Djeteta postignut nježnim pomakom glava i pogleda jednog i drugog lika.¹¹⁸ Kult uvodi Roman III. Argir (1028.-1034.), koji 1034. podiže manastir posvećen Bogorodici *Peribleptos*, nakon bitke protiv Arapa 1030. god., kad mu je ova ikona donijela pobjedu.¹¹⁹ Analogije za ovaj tip križeva s varijacijama u pojedinim detaljima su mnogobrojne, a križevi su rasprostranjeni izvan matičnoga centra na ogromnom području: uz Volgu, u Podnjeprovlju, bizantskim centrima na Krimu, sjevernom Kavkazu, Bjelorusiji, Rumunjskoj, Bugarskoj, Mađarskoj, Poljskoj, Češkoj, Litvi, Italiji, Hrvatskoj, Srbiji i neprestano se nadopunjavaju novim nalazima.

S prostora Hrvatske, iz srednje Dalmacije, najvjerojatnije okolice Knina potječe cijeli sačuvani enkolpion kijevsoga tipa, nabavljen 1930. za zbirku Kninskog muzeja, sada se čuva u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika. Prvi ga je objavio Karaman 1952., a detaljnije analizirao Pucko.¹²⁰

¹¹⁷ Radojčić pronalazi analogiju na Raspeću iz bizantskog psaltira u Britanskom muzeju, br. 19352., fol. 96, datiranog 1066. god.; S. RADOJČIĆ, o. c., (59), str. 130.

¹¹⁸ Usporedi reversnu polovicu križa iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika V. PUCKO, o. c. (116), str. 51. i križ enkolpion iz Vipolzovskog gradišta, str. 52.

¹¹⁹ M. TATIĆ-ĐURIĆ, *Ikona Bogorodice "Prekrasne", njeno poreklo i rasprostranjenost*, Zbornik Svetozara Radojčića, Beograd, 1969., str. 335. i d. O tipovima Bogorodice s Djetetom na freskama od 8.-12. st. Katedrale u Farasu, Nubija vidi T. GOLGOWSKI, *On the Iconography of the Holy Virgin represented on Faras' Murals, Standing Virgin Holding the Child on her Arm, Études et Travaux II, Travaux du Centre d'archéologie Méditerranéenne de l'Académie Polonaise des Sciences tome 6*, Warszawa, 1968., str. 295. i. d.

¹²⁰ LJ. KARAMAN, *Pregled umjetnosti u Dalmaciji*, Zagreb, 1952., str. 28., sl. 32; V. PUCKO, o. c., (bilj. 116); V. PUCKO, *Kijevska sjožetnaja plastika malih form (X-XIIIvv.)*, Zbornik posveten na Boško Babić, Prilep, 1986., sl. 3; križ analizira i V. B. PERHAVKO, *Nahodki enkolpionov na teritorii Jugoslavii*, Sovetskaia arheologia 4, 1987., str. 212., sl. 3., gdje donosi i analogije iz Srednjeg Podnjeprovlja, str. 212.

Kninski križ kvalitetnije je izradbe, nešto većih dimenzija i čitljivijim detaljima ponešto se razlikuje od primjerka iz AMS. Rubna profilacija kninskog izvedena je motivom tordiranog užeta, dok je kod ovog glatke profilacije. Likovi u medaljonima razlikuju se u stavu i položaju ruku, dok su na kninskom svi prikazani frontalno na primjerku iz AMS su u poluprofilu. Uza sve različitosti u detaljima, oba križa su blisko vremenski i radionički povezana. Pucko kninski križ datira u treće desetljeće 11. st. i povezuje pojavu ovih križeva uz doba Jaroslava Mudrog (1018.-1054.). Izradbu primjerka iz AMS datiram širim vremenskim razdobljem 2. pol. 11. i 12. st., a njegovu pojavu u našim krajevima u drugu polovicu 12. st.

Iz Srbije, Radojčić je objavio kijevski enkolpion pronađen u Beogradu koji se čuva u Muzeju srpske crkve. Autor ga datira u 12. st.¹²¹ Još jedan primjerak aversne polovice iz Srbije čuva se u Narodnom muzeju u Beogradu, bez podataka o mjestu nalaza, a datira se potkraj 11.-12. st.¹²² Oba enkolpiona pripadaju istomu tipu kijevskih križeva i razlikuju se od ovoga iz AMS u izradbi detalja i lošijim lijevanjem.

Perhavko koji analizira kninski primjerak i spomenute iz Srbije, datira ove enkolpione izradene u visokom reljefu s tri medaljona u 11.-12. st.¹²³ U Nacionalnom muzeju u Mađarskoj čuvaju se četiri analogna enkolpiona. Za dva se zna mjesto nalaza, jedan je iz Székesfehérvára,¹²⁴ drugi iz Rákospalote,¹²⁵ dok su dva s nepoznatih nalazišta. Na natpisima urezanim na dva primjerka javlja se miješanje ćiriličnih i grčkih slova.¹²⁶

Posebice bih istaknuo cijeli sačuvani križ nepoznate provenijencije koji se dimenzijama, stavom figura i detaljima izradbe gotovo posve podudara s križem iz AMS.¹²⁷ Razlika je jedino u tome što je mađarski primjerak izrađen vjerojatno u dobro izvedenom kamenom kalupu, dok je ovaj iz AMS možda po ovakvom križu otisnut u glinenom kalupu pa su i detalji manje vidljivi. (Usporedi Tab. III. i Tab. IX.). Isti je stav Krista i urezani detalji tijela, nimba i perizome. Stavovi figura u medaljonima i detalji draperije su isti. Jedina je razlika u natpisu ispod Kristove ruke i sv. Ivana. Na križu iz AMS ovdje je urezano HNAO, na mađarskom HOANA te na vertikalnom kraku ispod lika u gornjemu medaljonu urezano je NHOAA (Nikola). Na našem križu je došlo do zamjene mjesta natpisa i kontaminacije slova (NHOA u HNAO),

¹²¹ S. RADOJČIĆ, o. c. (59), str. 129., sl. 59.

¹²² G. MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, o. c. (26), str. 51., sl. 50.

¹²³ V. B. PERHAVKO, o. c. (120), str. 206.-219.

¹²⁴ Z. S. LOVAG, o. c., (16), fig. 5.-2.

¹²⁵ Ibidem, fig. 5-3.

¹²⁶ Ibidem, fig. 5-1,2.

¹²⁷ Ibidem, fig. 4.

koje majstor možda nije ni razumio. Autorica sve spomenute mađarske križeve datira u 11.-12. st.

Među korpusom ranosrednjovjekovnih pektoralnih križeva relikvijara iz Češke koje donosi B. Nechvátal primjetne su dvije sfere utjecaja, iz Frančke sa Zapada i Bizanta s Istoka. Autor donosi i jedan primjerak kijevskoga tipa iz Praga (Praški burg), analogan splitskomu kojega datira u 11.-12. st.¹²⁸

Klasifikaciju s datiranjem križeva kijevskoga tipa sa područja Poljske iscrpno je obradila Elżbieta G. - Kciuk. Analogni primjerci križeva, nešto slabije kvalitete lijevanja od splitskog, koncentrirani su većinom na području jugoistočno od Krakowa, na teritoriju Male Poljske, pripojene za vrijeme Boleslava Hrabrog (992.-1025.), a od 1033. pod Kijevskom Rusijom. S lokaliteta Czerno potječu dva primjerka,¹²⁹ iz Jaroslawa,¹³⁰ Krosno,¹³¹ Przemysł,¹³² Dziudziów,¹³³ i na krajnjem sjeveru Poljske iz Sporwinia jedan primjerak.¹³⁴ Svi križevi po predloženoj klasifikaciji pripadaju tipu 1A1, koje autorica datira u 12. st., s mogućnosti da neki potječu iz 11. st. Autorica u svomu radu donosi i kartu rasprostranjenosti križeva ovoga tipa s lokaliteta na području Poljske, Ukrajne i Moldavije.¹³⁵

U Bugarskoj je Dončeva-Petkova evidentirala četiri cijela i četrnaest polovica križeva relikvijara ovoga tipa i većinu datira oko polovice 12. st. S lokaliteta Baba Vida potječe cijeli sačuvani enkolpion datiran arheološkim slojem kraja 12. i početka 13. st.¹³⁶ U Nacionalnom arheološkom muzeju u Sofiji čuva se reversna polovica,¹³⁷ a iz sela Pilaševo, Plovdivski okrug, potječe također reversna polovica križa s prikazom Bogorodice *Periblepte* i tri medaljona s poprsjima Pavla, Petra i Georgija (Jurja).¹³⁸ Jedinствен je jedan križ iz Varne na kojemu je prikaz rassetoga Krista, sličan splitskomu primjerku, izrađen reljefno, dok su likovi u medaljonima gravirani i nijelirani.¹³⁹ Ovakve

¹²⁸ B. NECHVÁTAL, *Frühmittelalterliche Reliquienkreuze aus Böhmen, Památky archeologické*, ročník LXX, číslo 1, 1979., tab. 3-3., sa češkom literaturom o ovom pitanju str. 249.-251.

¹²⁹ E. GRODEK-KCIUK, *Enkolpiony znalezione na terenie Polski, proba klasyfikacji i datowania materialów*, Przegląd archeologiczny 36, Polska akademia nauk, 1989., tab. 3-3,4.

¹³⁰ Ibidem, tab. 3-13.

¹³¹ Ibidem, tab. 3-17.

¹³² Ibidem, tab. 3, 26-30.

¹³³ Ibidem, tab. 3-10.

¹³⁴ Ibidem, tab. 3-33.

¹³⁵ Ibidem, str. 122., sl. 13, s dobrom bibliografijom str. 123.-125.

¹³⁶ LJ. DONČEVA-PETKOVA, *Drevnoruski krstove-enkolpioni ot Bulgarija*, Arheologija, knjiga 1, god. XXVII 1985., str. 47., sl. 2a, b.

¹³⁷ Ibidem, str. 49., sl. 3.

¹³⁸ Ibidem, str. 49., sl. 4.

¹³⁹ Ibidem, str. 50., 5a, b.

križeve s nijeliranim medaljonima autorica datira u 2. polovicu 12. st. Iz muzeja u Varni potječe i križ pronađen u srednjovjekovnom selištu Čirakmen kod Kavarne.¹⁴⁰

S područja Rumunjske, u Moldaviji, uz tokove velikih pritoka Dunava, na više lokaliteta su pronađeni enkolpioni kijejskog tipa.¹⁴¹ Na lokalitetu Ibánesti,¹⁴² pronađen je cijeli enkolpion, a na lokalitetu Vorniceni¹⁴³ i Piatra Namt¹⁴⁴ reversne polovice križeva kijejskoga tipa koje autor datira arheološkim slojem 12. st.

Iz Bjelorusije potječe više nalaza križeva kijejskoga tipa od kojih bih, kao analogne splitskomu, izdvojio nalaze iz Mogileva i to jedne aversne polovice s Raspećem te dviju reversnih polovica s Bogorodicom *Peribleptom* i tri medaljona¹⁴⁵ i iz Mstislava reversne polovice križa koje autor datira drugom polovicom 12. st.¹⁴⁶

Uz dosad nabrojene križeve kijejskoga tipa koji se pojavljuju od 11. st., a naročito su raširene tijekom 12. st., valja spomenuti i drugu varijantu sa četiri okrugla medaljona koji se datiraju potkraj 12. st. i 13. st. Na aversnoj strani je prikaz Raspeća koje više ne zauzima cijelu donju polovicu *patibuluma*, nego je u donjem kraku križa okrugli medaljon. Na naličju je obično prikazana stojeća Bogorodica orans s rukama podignutim ispred grudi, okružena sa četiri svetačka medaljona. Uz Raspeće, u medaljonima su najčešće prikazani Marija i sv. Ivan na završecima vodoravnih krakova sa sv. Nikolom na vrhu *patibuluma* i sv. Grgurom (Nazijancem) na dnu. Uz lik Bogorodice obično se nalaze poprsja sv. Petra u gornjem i sv. Bazilija u donjemu medaljonu te sv. Kuzme lijevo i sv. Damjana desno.¹⁴⁷

Tridesetih godina 13. st. na ovim su križevima česti ćirilični natpisi kojima se zazivaju Križ i Bogorodica, vapaj su pred slutećom opasnosti od Tatara. Uz Raspeće je natpis: Krest nam pohvala, Krest nam utešenje - Križ je naša utjeha, Križ je naša slava - i na reversnoj polovici: Presvjataja Bogorodice pomagaj - Sveta Bogorodice, pomози! Kijev su Tatari razorili 1240. god. i zasigurno mnogo ovih križeva u zapadne krajeve donose ruske izbjeglice bježeći pred tatarskom najezdom.

¹⁴⁰ LJ. DONČEVA-PETKOVA, o. c. (103), tab. 4,4.

¹⁴¹ Karta rasprostranjenosti kod V. SPINEI, o. c. (62), str. 236. fig. 4.

¹⁴² Ibidem, str. 237., fig. 5, 1a,b.

¹⁴³ Ibidem, fig. 5,4.

¹⁴⁴ Ibidem, fig. 6,2.

¹⁴⁵ L. V. ALEKSEEV, *Melkoe hudožestvenoe lite iz nekotarih zapadnorusskih zeml (kresti i ikonki Belorussii)*, Sovjetskaja arheologija 3, 1974., sl. 2-1,2,3.

¹⁴⁶ Ibidem, sl. 4,4.

¹⁴⁷ Kao primjere ovih kasnijih tipova kijejskih križeva vidi: S. PAVIČIĆ, o. c. (101), str. 60., 10, križ iz stolne crkve u Novom Vinodolskom i kijejski križ iz nepoznatog nalazišta u Madarskoj S. LOVAG, o. c. (16), fig. 5, sl. 1a, b.

Postoji i jedan tip ruskih križeva relikvijara raširen tijekom 12. st. popularnih u Rusiji i Bugarskoj, a rjeđih u drugim krajevima. Križevi su iste forme kao kijeovski, s tri poprsja u medaljonima i stojećim figurama ruskih svetaca i mučenika Borisa i Gljeba, kanoniziranih 1072., koji se pokazuju sa crkvom ili mučeničkim vijencem u ruci.¹⁴⁸

U završnom eksursu pokušat ću ovdje obrađene križeve relikvijare povezati uz određeni povijesni kontekst i pronaći moguće puteve kojima su dospjeli u Dalmaciju.

II

Gravirani križ sirijsko-palestinskoga tipa s koptskim stilskim obilježjima iz AMS kao i križ iz riznice splitske katedrale, za koje nemamo bližih podataka o provenijenciji i okolnostima nalaza (mogu potjecati iz bizantskog Splita ili hrvatske okolice), datiram širim vremenskim razdobljem 2. polovice 9. i 10. stoljeća. Pojavu, pak, ovih križeva na tlu Dalmacije povezujem s ponovnim usponom i ekspanzijom Bizanta za vrijeme moćnih vladara makedonske dinastije (867.-1056.) i obnovljenim zanimanjem za njihove posjede na istočnoj obali Jadrana.¹⁴⁹

U prvim godinama vladavine Bazilija I. (867. - 886.) arhontija Dalmacija uzdignuta je u rang teme¹⁵⁰ i dalmatinski gradovi se snažnije uključuju u bizantsku politiku na Jadranu. Saraceni sa Sicilije 866. god. napadaju Budvu, Risan, Kotor, opsjedaju Dubrovnik te izaslanstvo dalmatinskih gradova tražeći pomoć odlazi 867. god. u Carigrad, upravo kad na prijestolje dolazi Bazilije I. Bizant šalje Dubrovniku veliku flotu od 100 brodova (helandija) pod zapovjedništvom drugara (admirala) Nikite Orife, koji pri kraju 867. oslobađaju Dubrovnik.¹⁵¹ Nedugo nakon ovih događaja, 869/870. održan je

¹⁴⁸ Vidi za primjer relikvijar iz Velikog Preslava kod LJ. DONČEVA-PETKOVA, o. c. (136), str. 46., sl. 1.

¹⁴⁹ Ahenskim mirom 812. god. izvršeno je razgraničenje interesnih sfera između Franaka i Bizanta kojim se Bizantu potvrđuju posjedi dalmatinskih gradova i Venecija.

¹⁵⁰ J. FERLUGA, *Vizantiska uprava u Dalmaciji*, posebna izdanja SANU, knjiga CCXCI, Vizantološki institut, knjiga 6, Beograd, 1957., str. 68.

¹⁵¹ F. ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb, 1925., str. 346. Izvori sakupljeni kod F. RAČKI, *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam*, Zagrabiae, 1877., str. 342.-355. Grga Novak iznosi mišljenje kako se Nikitina flota zadržala u Jadranu do 871. i da su pokrštavali još nekrštene dijelove Neretljanske oblasti, južno od Cetine. G. NOVAK, *Slaveni i Venecija*, Pretiskano iz programa c. k. Vel. Realke u Spljetu 1912.-1913., str. 49, 50.

VIII. opći crkveni sabor u Carigradu na kojem je svrgnut carigradski patrijarh Focije i donekle opet uspostavljeno prividno jedinstvo istočne i zapadne crkve. Papine izaslanike koji su se vraćali s koncila napali su i orobili neretljanski gusari, a kao odmazdu za ovaj čin Nikitina bizantska flota poharala je neretljanski kraj i Hrvatsko primorje, upravo u trenutku kad je Domagojeva hrvatska vojska s mora opsjedala Bari došavši u pomoć caru Ludoviku II. (885.-875.) koji je napadao s kopna. Zajedničkim naporom oslobađaju 871. Bari od saracenske vlasti.¹⁵² U ovim burnim vremenima, na nagovor Bazilijev, dižu se Hrvati protiv franačke vlasti te se 878. god. uspijevaju osloboditi franačkog gospodstva. Iste godine, nakon Domagojeve smrti, iz Carigrada kao eksponent bizantske politike na hrvatsko prijestolje dolazi Zdeslav (878.-879.). Sa Zdeslavom dolazi i mnogo grčkih svećenika koji pokrštavaju preostale nekrštene krajeve južno od Cetine: Neretljansku oblast, Travunju, Zahumlje.¹⁵³ Za vrijeme Zdeslavova kratkotrajnog vrhovništva sređuju se odnosi bizantskih dalmatinskih gradova i hrvatskog zaleđa. Gradovi od sada plaćaju tribut u nomizmama hrvatskim vladarima, a prije su ga davali bizantskom strategu u Zadru.¹⁵⁴

U dalmatinskim gradovima postojao je izvjesni dualizam svjetovne vlasti, gradovi stalno priznaju makar i nominalno dalekog bizantskog cara kao svoga vladara i crkvene vlasti gdje balansiraju između pape i carigradskog patrijarha, priznavajući čas jednog čas drugog za vrhovnog crkvenog poglavara. Tome je svakako uzrok i ikonoklazam¹⁵⁵ čiji su dekreti bili razlog za otpadništvo dalmatinskih gradova od carigradskog patrijarha. Tako, primjerice, dalmatinski gradovi otpadaju od Bizanta 827.-829. god. za Mihajla II. Amorijca (Mucavca,

¹⁵² RAČKI, Ibidem, str. 361., 362., ŠIŠIĆ, Ibidem, str. 350., 351.

¹⁵³ ŠIŠIĆ, Ibidem, str. 360., 362., CONSTANTINE PORPHYROGENITUS, *De administrando imperio*, Moravcsik-Jenkins, New, Revised Edition, Washington D. C., 1967., vol. 1 cap. 29. str. 127.

¹⁵⁴ FERLUGA, o. c. (150), str. 69., 70.; PORPHYROGENITUS, Ibidem, cap. 30, str. 147. Šišić je mišljenja da je odredba o plaćanju tributa Hrvatima donesena između 882.-886. god. ŠIŠIĆ, o. c. (151), str. 388.

¹⁵⁵ Ikonoklastičke borbe, koji su nanijele toliko štete bizantskoj likovnoj umjetnosti, traju počevši od 726. god za cara Leona III. Isaurijca do 843. god. s prekidima za vrijeme carice Irene i Konstantina VI. (780.-797.) kada je sazvan VII. opći crkveni koncil (II. Nikejski) 787. god. koji je rehabilitirao štovanje svetih slika, a odlukom da se crkve ne mogu posvećivati bez posjedovanja svetačkih relikvija izazvao velike potrage i translacije relikvija. Drugi prekid je bio u vrijeme Mihajla I. Rangabea (811.-813.) kada je bilo dopušteno štovanje slika. Borba oko ikona konačno je završena 843. god., za vrijeme carice Teodore i Mihajla III., te likovna umjetnost dobiva snažni poticaj što je rezultiralo renesansom za vrijeme makedonske dinastije.

820.-829.) zbog odluke o zabrani štovanja ikona 815. god. na Carigradskom saboru koji je poništio odluke II. Nikejskog sabora.¹⁵⁶

Dolaskom Bazilija I. na vlast i izdizanjem u rang teme, dalmatinski gradovi ponovno pristaju uz carigradskog patrijarha kroz razdoblje od 57. godina (868.-925.),¹⁵⁷ što se vidi i iz pisma pape Ivana VIII. (872.-882.) upućenog biskupima i narodu dalmatinskih gradova u kojem ih kori zbog otpadništva od Svete Stolice.¹⁵⁸ Kao presudan čimbenik u 9. st. i kasnije u posredništvu Istoka i Zapada javlja se snažna trgovačka sila na Jadranu i Sredozemlju: bizantska Venecija. Venecija sa svojom flotom, posebno orijentirana na trgovinu s Levantom gdje su znali isposlovati povoljne carinske olakšice, bila je spona Istoka i Zapada koja trgovinom donosi proizvode s Istoka, pa je moguće da su i splitski enkolpioni na taj način dospjeli u Dalmaciju. Tako su za vrijeme dužda Justinijana (827.-829.) 829. god., uz posredništvo Židova, ukrali iz Aleksandrije, važnog mletačkog pristaništa, tijelo sv. Marka.¹⁵⁹ Venecijanci se javljaju i kao posrednici u translacijama svetačkih relikvija na Jadranu: iz Kampsade u maloj Frigiji 809. god. prenose tijelo sv. Tripuna,¹⁶⁰ a iz Carigrada biskup Donat s mletačkim vojvodom Beatom prenose tijelo sv. Anastazije u Zadar.¹⁶¹

U 9. st. preko Italije odlaze hodočasnici u Svetu zemlju jer vladaju dobri odnosi Franaka i Bagdadskog kalifata.¹⁶² Iz polovice 9. st. potječe

¹⁵⁶ A. DABINOVIĆ, *Kada je Dalmacija pala pod jurisdikciju carigradske patrijaršije?* Rad JAZU knjiga 239, Zagreb, 1930., str. 235.; PORPHYROGENITUS, o. c. (154), C. 29., str. 125.

¹⁵⁷ A. DABINOVIĆ, *Ibidem*, str. 237. Po Brandtu, Bizant se 923. g. odriče crkvene jurisdikcije nad damatinskim gradovima zbog papinih usluga i posredništva kod Bugara M. BRANDT, *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*, Zagreb, 1980., str. 427.

¹⁵⁸ RAČKI o. c. (151), str. 10., 11., doc. br. 7; pismo nosi nadnevak 10. lipnja 879., prijevod pisma u *Branimirova Hrvatska u pismima pape Ivana VIII.*, II. izdanje, Književni krug, Split, 1990., str. 71.

¹⁵⁹ DABINOVIĆ, o. c. (157), str. 213., 225., BRANDT o. c. (157), str. 161.

¹⁶⁰ DABINOVIĆ, *Ibidem*, str. 223.

¹⁶¹ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V., Venetiis 1775., str. 33.-35; RAČKI o. c. (151), str. 306.-310. Rački ovu traslaciju stavlja 804. god., a Dabinović 811. god. u vrijeme cara Nikifora I. (802.-811.) i Karla Velikog; DABINOVIĆ, *Ibidem*, str. 228.

¹⁶² BRANDT o. c. (157), str. 264.; Izaslanstvo jeruzalemskog patrijarha imenovalo je Karla Velikog protektorom Svetog groba i poslalo mu zlatne ključeve najvećeg kršćanskog svetišta. DABINOVIĆ, *Ibidem*, str. 176. Abasidski kalif Harun-al-Rašid je u prijateljskim odnosima s Karlom Velikom, 802. god. šalje Karlu dar za njegov lovački park u Aachenu, slona Abul-Abza (P. RICHÉ, *The Carolingians*, Philadelphia, 1993., str. 342., EINHARD, *Život Karla Velikog (Vita Karoli Magni)*, prevela Z. Sikirić, Latina et Graeca, Zagreb 1992., C. 16, str. 77., komentar str. 132., 133., bilj. 4, 5, 6, 7., a 807. god. priznaje Francima pravo nad svetim kršćanskim mjestima P. DI BURGE, *Koptska umetnost*, Novi Sad, 1970., str. 152.

svjedočanstvo o putu sicilijanskog svetog oca Eliasa koji morem putuje u Afriku i Palestinu na hodočašće Svetom zemljom i natrag u Kalabriju, Rim i Grčku.¹⁶³ Moguće je da se posredništvom Venecije importirana roba s Istoka u 9. st. prenosila preko Akvileje starim jantarnim putem u Veliku Moravsku, gdje su pronađeni predmeti koptskih obilježja kao što je srebrni pozlaćeni pojasni jezičac iz Mikulčica s graviranim prikazom svećenika u stavu orans s velikim enkolpionom na grudima,¹⁶⁴ kao i križ enkolpion iz Marcelove zbirke koji potječe iz Nebojsa, blizu Veliké Mače,¹⁶⁵ analogan splitskim enkolpionima. Istom vremenskom horizontu mogla bi pripadati i reversna polovica već citiranog križa nepoznate provenijencije iz mađarskog Nacionalnog muzeja (Tab. V. sl. 9.) na kojemu autorica utvrđuje koptske paleografske karakteristike, a mogli bismo ga datirati vremenom Koceljive Panonije. Iz sjevernoitalskih regija šire se i bizantski utjecaji, koje u Moravsku prenose trgovci, obrtnici i misionari.¹⁶⁶ T. Kolnik u studiji o graviranom križu iz Velike Mače s prikazom Sv. Trojstva (autor opovrgava tumačenje da su prikazne Tri Marije), tumači njegovu pojavu u Velikoj Moravskoj u svezi sa slavenskom misijom braće Konstantina i Metoda.¹⁶⁷

Nije potrebno posebno naglašavati koliki je bio utjecaj Akvileje na prostore hrvatske države, odakle po franačkim misionarima dolazi glavni val

¹⁶³ F. GABRIELI, *Greeks and Arabs in the Central Mediterranean area*, DOP. 18, 1964., str. 61. Dubrovački kroničar Dinko Ranjanin u Analima Dubrovnika, opisao je votivno hodočašće svećenika Ivana u Jeruzalem 843. godine. Z. LADIĆ, *Some Remarks on Medieval Croatian Pilgrimages*, Croatia Christiana periodica br. 39., god. XXI, Zagreb 1997., str. 20., bilj. 2.

¹⁶⁴ Na jezičcu se miješaju koptski i franački utjecaji iz akvilijske regije Usporedi V. VAVRINEK -B. ZASTEROVA, *Bizantium's Role in the Formation of Great Moravian Culture*, Byzantinoslavica XLII (2), Praha, 1982., str. 164., fig. 10.

¹⁶⁵ Usporedi bilješku 69.

¹⁶⁶ V. VAVRINEK-B. ZASTEROVA, o. c. (164), str. 162.

¹⁶⁷ Sveta Braća kao slavenski misionari odlaze iz Carigrada u Moravsku 864. god. na molbu moravskog kneza Rastislava (864.-870.) upućenu caru Mihajlu III. (842.-867.). Nakon Konstantinove smrti u Rimu 869. god., Metod s učenicima boravi u Blatnogradu kod panonskog kneza Kocelja. Ponovno se vraćaju u Moravsku 873. god., u kojoj tada vlada Svatopluk (870.-894.). Na neprestane optužbe njemačkog latinskog klera na čelu s Wichingom, poziva papa Ivana VIII. (872.-882.) Metoda u Rim, gdje ga 879. god. na rimskoj sinodi potvrđuje za nadbiskupa i odobrava uporabu slavenskog pisma (glagoljice) i jezika u bogoslužju. Latinsko svećenstvo stalnim pritiscima uspijeva istisnuti narodno, slavensko, iz Moravske i na poziv Bazilija, Metod se vraća u Carigrad. Na povratku (881.-882.) vjerojatno prolazi preko Dalmacije i Hrvatske kojom vlada knez Branimir (879.-892.). Papa Stjepan V. zabranjuje 885. god. slavenski jezik u bogoslužju i Metodijevi učenici napuštaju Moravsku te odlaze u Hrvatsku i Bugarsku, gdje nastavljaju misiju svojih učitelja, pa tako slavenski jezik i pismo počinju hvatati korijene u liturgiji u hrvatskim krajevima; F. ŠIŠIĆ, o. c. (151), str. 368.-375.

pokrštavanja. U Akvileju odlaze na hodočašća i hrvatski vladari sa svojim svitama gdje su upisani u evanđelistaru iz Cividalea “domno Tripimero; Petrus filius domno Tripimero; Branimero comiti; Mariosa cometissa”.¹⁶⁸

Netko iz kneževske pratnje mogao je, kao memento s putovanja, nabaviti ovakav križ od nekog trgovca koji se vratio s Istoka. Isto tako mogao je dospjeti u Split s bizantskom vojskom, izravnim kontaktima s Konstantinopolom, ili su ih pak donijeli neki osamljeni hodočasnici iz Splita koji su se uputili na opasan put u Svetu zemlju.

Valja se još osvrnuti i na pitanje radioničkih centara odakle dolaze ovi proizvodi umjetničkog obrta. Nakon prestanka ikonoklastičkih borbi 843. god. u vrijeme cara Mihajla III., mogli su se ovakvi predmeti izrađivati diljem Bizantskog carstva. Radionice u Maloj Aziji (Smirna, Efez, Hieropolis), Konstantinopolu, Korintu, Solunu, gdje su bila jaka središta pojedinih svetačkih kultova, pa i mjesta hodočašća, mogle su neometano proizvoditi predmete religioznoga karaktera. Radionice u izgubljenim bizantskim provincijama pod islamskom vlašću, u Svetoj zemlji i Egiptu, gdje su bili glavni centri i izvorište ovakvih radova, vjerojatno nisu ni prestajale izrađivati sakralne predmete s figuralnim prikazima tijekom 7. 8. i 9. st., jer je islamska vlast na ovim prostorima bila pomirljiva prema kršćanskim svetim mjestima, a ikonoklastički dekreti na tuđinskom teritoriju nisu imali nikakvog pravnoga značaja. Ivan Damašćanin piše iz manastira Sv. Sabbe kod Jeruzalema u prvoj polovici 8. st. svoje spise u obranu svetačkih ikona, a u manastiru Sv. Katarine na Sinaju, koji je u vezi s Jeruzalemom, nastaju u 8. st. dragocjene ikone.¹⁶⁹ Padom Egipta pod arapsku vlast 641. god,¹⁷⁰ ne prestaje koptska umjetnička produkcija kršćanskoga sadržaja.¹⁷¹ Iako je većina stanovništva tijekom vremena prešla na islam, uglavnom zbog poreznih olakšica, ostala je ipak žilava kršćanska zajednica koja je preživjela i do naših dana.

Poradi svega do sada rečenog, ne stoji tvrdnja Gordane Vujović kako radionice u Svetoj zemlji (i Egiptu) arapskim osvajanjem prestaju s radom i

¹⁶⁸ F. RAČKI, o. c. (151), str. 382.-386., doc. br. 194.

¹⁶⁹ K. WEITZMAN, *Rane ikone*, u *Ikone*, Beograd - Sofija, 1972., str. 11. Dalton je mišljenja da radionički centri kontinuirano rade, neovisno o islamskoj vlasti. Usporedi DALTON, *Byzantine art*, o. c. (21), str. 56.

¹⁷⁰ Kalifati Omejada (658.-750.), Abasida (750.-868.), Tulunida (868.-905.), Fatimida (967.-1171).

¹⁷¹ Jedino značajnije razdoblje netolerancije bilo je za vrijeme vladavine umobolnog fatimidskog kalifa Al-Hakima (996.-1021.), za čije vlasti su porušene mnoge kršćanske crkve pa i crkva Sv. Groba koja je 1009. god. bila do temelja uništena, a dao je otući i grob u stijeni. Njegova vjerska netrpeljivost bila je usmjerena i protiv muslimana koji nisu prihvaćali ismaelitski šiitizam. BRANDT, o. c. (157), str. 383.

zamiru od sredine 7. do sredine 10. st., da bi se tad opet probudile i nastavile produkciju nakon tristoljetnog sna, jer je Bizant ponovno dijelom osvojio ove krajeve. Utoliko više ne prihvaćam ovu tvrdnju jer proizvodi umjetničkog obrta zadržavaju gotovo iste ikonografske i formalne karakteristike koje imaju i u ranobizantskom razdoblju, tako da je katkad gotovo nemoguće točno datirati pojedini predmet.¹⁷² Produkcija zasigurno nije bila tako masovna kao u vrijeme kada su ovi krajevi bili pod bizantskom vlašću, a Sveta zemlja cilj brojnih hodočašća, ali kontinuitet u proizvodnji sigurno se zadržao.

Razdoblje nakon Bazilija I. bilo je doba procvata umjetnosti, osobito za vrijeme vladavine Lava VI. Mudrog (886.-912.) i Konstantina VII. Porfirogeneta (913.-959.), a od polovice 10. st. doba je velikih pobjeda na Istoku. Osvajanja Armenca Ivana Kurkuasa, u zadnjim godinama Porfirogenetova suvladara Romana I. Lekapena (920.-944.) u Mezopotamiji, a naročito opsada Edesse (Urf) 843. god. kad je Bizantincima predana nerukotvorena ikona Krista, tajanstveni Mandylion koji je 15. kolovoza 944. svečano položio Konstantin VII. Porfirogenet na oltar Sv. Sofije, izazvao je religiozni zanos i potaknuo želju za oslobođenjem Svete zemlje.¹⁷³

Daljnja osvajanja uslijedila su za jakih vojskovođa i careva Nikifora II. Foke (963.-969.) i Ivana Cimiskija (969.-976.) kad bizantska vojska zauzima veći dio Sirije (969. god. osvojena je Antiohija i južni priobalni gradovi, 975. pada Emesa, Damask, Bejrut) i dijelove Palestine (Tiberijada, Cezareja palestinska i Nazaret). Bizantsko Carstvo bilo je na vrhuncu moći u vrijeme Bazilija II. Bulgaroktonosa (976.-1025.), koji je, uz osvojene dijelove Sirije i Palestine organizirane u teme, svome carstvu priključio i cijeli Balkan, nakon uništenja makedonske Samuilove države. Nakon Bazilija II. Bizantsko Carstvo je u neprestanoj stagnaciji.

U vrijeme prelaska u drugo tisućljeće nezapamćena vjerska revnost obuzela je na Zapadu široke mase pučanstva svih slojeva. Šire se apokaliptična proročanstva o skorom kraju svijeta (*milenarizam*), Posljednjem sudu i drugom dolasku Krista koji će vladati tisuću godina s uskrsnulim pravednicima,

¹⁷² G. MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, *Originali i kopije jedne vrste nagrudnih krstova relikvijara*, Starinar XL-XLI, Beograd, 1989.-1990., str. 306. Ne ulazim u problem datacije i mogućih radionica obrađenih križeva. Mišljenja sam da ih je autorica ispravno datirala, a "Čikin" križić iz Zadra bi se mogao dovesti u svezu s dobom Romana III. Argira i odlascima Dobronje (Grgura) u Konstantinopol, te darova koje je dobivao od cara. Usporedi N. JAKŠIĆ, *Solidus romanatus na istočnoj jadranskoj obali*, S. P. serija III, svezak 12, Split, 1982., str. 180-183. FERLUGA o. c. (150), str. 95.

¹⁷³ L. BREJE, o. c. (14), str. 256., G. OSTROGORSKI, *Istorija Vizantije*, Beograd, 1969., 3. izdanje, str. 267.

Božjim i Kristovim svećenicima, koji neće okusiti druge smrti nakon konačnog uništenja Sotone, Zvijeri i Lažnog proroka. (Otkrivenje 20,1-10).

Valovi hodočasnika sa Zapada (palmieri, palmari) kreću u Svetu zemlju dugim, tegobnim i opasnim kopnenim putevima preko Ugarske i Balkanskog poluotoka do Carigrada i dalje bilo kopnom ili morem do Jeruzalema. Jedno od najranijih svjedočanstava iz 11. st. je putovanje zabilježeno u ljetopisima Vilima, kneza angoulemskoga, koji se 1026. god. s plemićkom i biskupskom pratnjom zaputio u Svetu zemlju, došavši u Jeruzalem nakon petomjesečnog putovanja.¹⁷⁴ Veliku skupinu od 3000 hodočasnika poveo je 1054. god. biskup Lietbert iz Cambraia, u sjevernoj Francuskoj. Opis putovanja nije posve siguran zbog putopišćevog nepoznavanja topografije, ali je pouzdano da su hodočasnici prošli kroz Ugarsku desnom obalom Dunava, pa preko Drave i Save koje su prelazili kod ušća, nastavili starim rimskim putem (*Via militaris*) od Beograda preko "bugarskih pustinja" ili šuma¹⁷⁵ do Niša. Od Niša je neizvjesno jesu li krenuli do Soluna preko Prištine i Skoplja ili preko Sofije na Stobi pa u Solun. Iz Soluna su brodovima krenuli do Laodiceje u Siriji i dalje do Jeruzalema.¹⁷⁶

Najveće, fantazmagorično hodočašće, potaknuto njemačkim proračunom da će se Sudnji dan dogoditi na Uskrs, 27. ožujka 1065. god., pokrenulo je 1064. god iz Njemačke masu od 7.000 putnika,¹⁷⁷ koje je predvodio mogući nadbiskup Siegfried. Sakupili su se hodočasnici iz Njemačke, Francuske i Engleske, plemići i biskupi s pratnjama i poslugom, siromašni puk i bogataši na konjima raskošno opremljeni, sa zlatom i srebrom, zacijelo izazivajući zavist i misli o pljački kod stanovništva krajeva kroz koje su prolazili. Išli su putem kojim će se kasnije kretati križarske vojne: preko Ugarske desnom obalom Dunava do Beograda (*Singidunum*), rimskom vojničkom cestom do Kostolca (*Viminacum*) i Niša (*Naissus*), pa preko Sofije (*Serdica*), Plovdiva (*Philippopolis*), Jedrena (*Hadrianopolis*) do Konstantinopola, stalno napadani od pljačkaških grupica. Najveća pogibija putnike je snašla na putu kroz pustinju nadomak Jeruzalema gdje su ih napali i izmasakrirali beduini i samo je pomoć Emira od Ramleka spasila preživjele, tako da se u Europu vratilo tek oko 2.000 hodočasnika.¹⁷⁸

¹⁷⁴ Za povijesne izvore vidi P. MATKOVIĆ, *Putovanja po balkanskom poluotoku za srednjeg vijeka*, Rad JAZU, knjiga XLII (42), Zagreb, 1878., str. 68., bilj. 2.

¹⁷⁵ *Deserta Bulgariae*, kako se nazivao predio uz Moravu od Beograda do Niša.

¹⁷⁶ MATKOVIĆ, o. c. (174), str. 69.-71.; N. FOSTER, *Hodočasnici*, Zagreb, 1986., str. 113.

¹⁷⁷ Jedan izvor govori o 12.000 hodočasnika, MATKOVIĆ, Ibidem, str. 71., bilj. 6.

¹⁷⁸ MATKOVIĆ, Ibidem, str. 71.-73.; FOSTER, Ibidem, str. 113.

Neprestani napadi na hodočasnike i nemogućnost sigurnog putovanja do Palestine i svetih mjesta Kristova boravka na zemlji imali su za posljedicu sazivanje 1. križarske vojne za oslobođenje Svete zemlje u Clermontu 1095. god., nakon vatrenog govora pape Urbana II. Plemenita ideja krvavo je realizirana 1099. god. pokoljem stanovništva od strane križara i pljačkom Jeruzalema.

Osvrnuo sam se na hodočasničke puteve u 11. st., kojima će se kasnije kretati i prve tri križarske vojne, zbog većeg broja križeva relikvijara pronađenih uzduž starorimskih cestovnih trasa prema Solunu¹⁷⁹ i Konstantinopolu¹⁸⁰ koje su postale prohodne i u većoj uporabi tek nakon stabilizacije Ugarske poslije pokrštanja. Ovi križevi su drukčijih stilskih karakteristika od opisanih splitskih enkolpiona (križ iz zbirke AMS i riznice splitske katedrale) koje pak povezujem s putovanjima morem u 2. polovici 9. st.¹⁸¹

Križ s prikazom Bogorodice orans i križ kijejskoga tipa iz AMS možemo preciznije datirati i povezati s određenijim povijesnim kontekstom. Pojavu obaju križeva datiram oko polovice 12. st., a povezano s ugarsko-bizantskim ratovima i obnovom bizantske vlasti u Dalmaciji za vrijeme Emanuela I. Komnena (1143.-1180.).

Križ s prikazom Bogorodice orans, kako sam napomenuo u prvomu dijelu, potječe s lokaliteta Crkvine u Halapiću, Glamočko polje. U Halapiću je identificiran rimski municipium *Salvium* (Salve),¹⁸² važna točka i *mansio* na trasi rimskog puta Salona - Servitium (Bosanska Gradiška). Cijeli kraj obiluje ostacima iz ilirskog i rimskog doba, a Bulić i Dyggve su u pokusnim iskopavanjima 1931. god. na lokalitetu Crkvina pronašli ostatke ranokršćanske bazilike iz 6. st.¹⁸³ Da je ovaj kraj, kojim je prolazila rimska komunikacija što

¹⁷⁹ O pektoralnim križevima relikvijarima s područja Makedonije vidi G. MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, *Polovina krsta enkolpiona iz okolice Strumice*, Zbornik posveten na Boško Babić, Prilep, 1986., str. 67., i dalje; N. POČUČA-KUZMAN, *Relikvijari od Ohrid i Ohridsko*, Lihnid 6, Ohrid, 1988., str. 133. i dalje.

¹⁸⁰ Usporedi kartu rasprostranjenosti s najvećom koncentracijom nalaza u srpskom Podunavlju G. MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, o. c. (26), str. 93.

¹⁸¹ Do 11. st. putnici su najčešće iz zapadne Europe putovali ili preko Marseillea (usp. križ na Tab. IV., sl. 5), što je rjeđi slučaj ili preko Venecije i Rima, jakog hodočasničkog centra gdje se dolazilo po papin blagoslov za daljnji put u Palestinu, pa preko Brindisija, Barija, Messine, Reggio di Calabria (usp. Tab. V, sl. 7) brodovima do Grčke, Konstantinopola i Male Azije u Siriju, ili pak direktno do sirijskih luka. Putnici iz srednje Europe najčešće su putovali preko Akvileje i Venecije. Usporedi MATKOVIĆ, o. c. (174), str. 66.

¹⁸² Sergejevski municipij ubirica u Podgradini, D. SERGEJEVSKI, *Putne bilješke iz Glamoča*, Glasnik hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu, god. LIV, 1942., str. 152.

¹⁸³ Vidi P. CHEVALIER, *Salona II, Ecclesiae Dalmatiae*, Tome I. - Catalogue, Rome - Split, 1995., str. 172.-174. s relevantnom literaturom na str. 174., karta III., br. 85, 86; Tome II. str. 19., 22., 23., 25. - zemljopis i komunikacije.

je povezivala dolinu Save s Dalmacijom, bio važan i naseljen u ranomu srednjem vijeku svjedoče ostaci crkvenog kamenog namještaja urešeni pleternim motivima pronađeni u Glamočkom polju.¹⁸⁴ Ulomci su kao spolije bili uzidani u kućama na više mjesta, a po Sergejevskom potječu iz porušene crkve Sv. Ilije u Radaslijama¹⁸⁵ i crkve koja je vjerojatno postojala na uzvisini razorenoga Glamočkog grada, važne strategijske točke, odakle se uzimao i prodavao kamen kao građevni materijal tijekom 1882.-1884. god.¹⁸⁶ Kao što je u kasnoj antici ovaj kraj pripadao Salonitanskoj dijecezi, tako je u ranom srednjem vijeku bio pod jurisdikcijom Splitske nadbiskupije. Glamoč (Dlamuch, Dlamoč) je u ranomu srednjem vijeku, zajedno s Duvnom i Kupresom pripadao starohrvatskoj Livanjskoj ili Hlijevanskoj županiji¹⁸⁷ i tek je u 14. st. za Stjepana Kotromanića, priključen banovini Bosni, a sve spomenute župe od tad čine oblast Završje ili Zapadne strane.¹⁸⁸

Sergejevski, osvrćući se na srednjovjekovne spomenike Glamočkog polja, u kratkoj crtici spominje i reversnu polovicu križa iz Halapića, pogriješno ga datirajući u 9. st. "Iz Halapića potječe lijepi bronzani križić (sada u Splitu?) sa graviranim slikom Majke Božje i grčkim nadpisom - tipičan rad toga istog doba."¹⁸⁹

Da križ iz Halapića pripada upravo vremenu bizantskog osvajanja Dalmacije za Emanuela Komnena, ukazuje očita analogija s enkolpionom istog tipa, pronađenog u Rudinama, naselju podno Braničeva, bizantskog uporišta na desnoj obali Dunava, na utoku Mlave kod današnjeg Kostolca u Srbiji. Braničevo je odigralo važnu ulogu u ugarsko-bizantskom ratu koji je svom silinom izbio 1149. god. ustankom Srba protiv bizantske vlasti, u koji se kao sprski saveznik uključio ugarski kralj Gejza II., što je rezultiralo ratnim pohodom Emanuela protiv Raške, pobjedom bizantske vojske na Tari 1150. g. i prisvajanjem ugarskog Srijema.¹⁹⁰

¹⁸⁴ D. SERGEJEVSKI, *Novi nalazi na Glamočkom polju*, GZM XLV 1933., str. 11.-13., s pripadajućim tablama.

¹⁸⁵ D. SERGEJEVSKI, *Ibidem*, str. 12.

¹⁸⁶ *Ibidem*.

¹⁸⁷ Kod Porfirogeneta ° Clebiana PORPHYROGENITUS, o. c. (153), str. 144. LJ. KARAMAN, *Starohrvatska umjetnost u Bosni i Hercegovini*, u *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*, knjiga 1, Sarajevo, 1942., str. 624. bilj. 8, povijesni izvori.

¹⁸⁸ M. MANDIĆ, *Tragovi prastare kulture oko Glamoča*, GZM. XLII-XLIII, 1930.-1931., str. 111.

¹⁸⁹ SERGEVSKI, o. c. (182), str. 169.

¹⁹⁰ *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom. IV, Vizantološki institut SANU, Beograd, 1971., str. 22.-26. (dalje Viz. izv.); V. KLAIĆ, *Povijest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb, 1882., str. 49.

Daljnji ratovi vode se 1151. god. u Srijemu i oko Zemuna,¹⁹¹ a Ugari, prekršivši sklopljeni mir u savezu s bosanskim banom Borićem,¹⁹² prvim poznatim samostalnim vladarem Bosne, 1154/1155. opsjedaju Braničevo kada su zasigurno bila razorena naselja u okolici utvrde. Borić se nakon neuspjele opsade povlači u Bosnu, a Ugari napadaju Beograd.¹⁹³ Tijek ovih ratova opisali su bizantski pisci Ivan Cinnamus (IwαnnhV KjnnamoV), suvremenik cara Emanuela i Nikita Honijat (NikϕtaV CwniαthV).

Za Dalmaciju su osobito značajni događaji koji su uslijedili nakon smrti kralja Gejze II. 1162. god. Zbog neriješenog sustava nasljeđivanja kraljevske vlasti, uslijedile su borbe za ugarsko prijestolje između Gejzine braće Ladislava II. i Stjepana IV, probizantski orijentiranog i oženjenog za Emanuelovu rođakinju Mariju, te Gejzinog sina Stjepana III. kojemu je otac ostavio krunu. Mađari odbijaju Gejzinog sina bojeći se bizantske intervencije i biraju Ladislava koji je ubrzo umro (1163. god.). Na ugarsko prijestolje zakratko dolazi Stjepan IV., ali je pretrpio težak vojni poraz od strane Stjepana III. koji 1163. god. zasjeda na ugarski tron.¹⁹⁴ Bizant u ovim dinastijskim borbama uvijek podržava protukandidata za ugarsko prijestolje, pa tako sad uzima u zaštitu Belu III., mlađeg brata kralja Stjepana III., tražeći tobože za njega obećanu baštinu, a zapravo želeći se ponovno dokopati vlasti nad Dalmacijom i Hrvatskom.

U borbama koje su uslijedile 1164. god. između kralja Stjepana III. i Stjepana IV.,¹⁹⁵ Emanuel šalje u pomoć svomu štićeniku vojsku koja tom prigodom osvaja 1165. god. Zemun i cijeli Srijem.¹⁹⁶ Car se na Zemun uputio iz Serdice (Sofije), a dio vojske pod zapovjedništvom Ivana Duke 1165. god. kreće u osvajanje Dalmacije. Put kojim je krenuo Ivan Duka na pohod u Dalmaciju nije posve jasan, ali izgleda da je vojska iz Serdice krenula za Niš, pa prešavši Drinu preko Bosne za Dalmaciju. Pretpostavljam da je Dukina vojska prešla preko Bosne starim rimskim vojničkim i rudarskim putem, bosanskom transverzalom¹⁹⁷ od Srebrenice (Argentarija) za Salonu.¹⁹⁸ Kod kupreških vrata i Bogdašića, gdje se granaju putevi, vojska je pretpostavljam prošla preko Livna za Halapić gdje pronalazimo trag bizantske prisutnosti u križiću pronadenog na Crkvini.¹⁹⁹

¹⁹¹ Viz. izv., str. 39.-44.

¹⁹² O banu Boriću vidi N. KLAIĆ, *Srednjovjekovna Bosna*, Zagreb, 1989. str. 62.-86.

¹⁹³ Viz. izv., str. 49.-53.; V. KLAIĆ, o. c. (190), str. 49.

¹⁹⁴ V. KLAIĆ, *ibidem*, str. 49.

¹⁹⁵ Viz. izv., str. 67.

¹⁹⁶ Viz. izv., str. 86.

¹⁹⁷ I. BOJANOVSKI, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela, knjiga XLVII, Sarajevo, 1974., str. 187.

¹⁹⁸ O trasi ove ceste i postajama vidi BOJANOVSKI, *ibidem*, str. 133. i dalje.

¹⁹⁹ O mogućem putu Ivana Duke za Dalmaciju usporedi Viz. izv., str. 88., bilj. 241.

“Tada dođoše pod romejsku vlast i Trogir i Šibenik, pored toga Split i narod Kačića i čuveni grad Diokleja koji je bio podigao car Dioklecijan, Skradin i Ostrovica i Solin i ostali koji se nalaze u dalmatskoj zemlji - sve zajedno pedeset i sedam.”²⁰⁰

Pošto je osvojio Dalmaciju 1165. god., Ivan Duka je predao vlast namjesniku Niciforu Halufi koji je stolovao u Splitu.²⁰¹ Granica bizantskog dukata bila je na rijeci Krki i nije obuhvaćala stare bizantske posjede: Zadar, Krk, Rab i Osor koji ostaju pod vlašću Venecije. Iz Emanuelove carske titule 1166. god. doznajemo koje je zemlje osvojio jer se naziva “Augustus... Delmaticus, Ungaricus, Bosthnicus, Servicus, Zecchicus...”²⁰² Nicifor Halufa je kratko vrijeme bio namjesnik jer je 1166. god. pretrpio poraz od ugarsko-hrvatske vojske, negdje izvan Splita, a sam je bio zarobljen. Već sljedeće godine bizantska vojska porazila je hrvatsko-ugarsku i od tada Bizant stabilno vlada Dalmacijom preko svojih namjesnika, spominju se još Konstantin i Rogerije, do smrti cara Emanuela 1180. god., kada su sve pokorene zemlje konačno oslobađaju bizantskog vrhovništva.

Što se tiče radioničkih centara u kojima su se proizvodili gravirani križevi ovoga tipa, jasno određenih ikonografskih i stilskih karakteristika, zbog veće koncentracije nalaza, kao ishodište se nameću lokalne provincijalne radionice na području Bugarske. Radionice u starim bugarskim centrima Pliske, Preslava, Velikog Tarnova, Drastara ili pak s područja južne Dobruđe mogle su proizvoditi ovakve križeve i prodavati ih bizantskim vojnicima kao zaštitne hamajlije na njihovim ratnim pohodima, naročito intenzivnim u doba Emanuela Komnena, kada se vojska okupljala u velikom vojnom logoru u Serdici.²⁰³

Bizantska vlast na svom posljednjem vrhuncu moći za vrijeme Emanuela Komnena ostavila je materijalnih tragova vlastite prisutnosti u Dalmaciji, o čemu je pisao Lj. Karaman,²⁰⁴ a u novije vrijeme T. Burić.²⁰⁵ Dosad objavljenom arheološkom materijalu pridružujemo i križ iz Halapića.

²⁰⁰ Cinnamus, Viz. izv., str. 88.

²⁰¹ J. FERLUGA, o. c. (150), str. 133.

²⁰² V. KLAIĆ, o. c. (190), str. 53., bilj. 25; Viz. izv., str. 88., bilj. 241.

²⁰³ Usporedi LJ. DONČEVA-PETKOVA, o. c., (33), str. 9.

²⁰⁴ LJ. KARAMAN, *Dva srednjobizantska ulomka skulpture XII. stoljeća iz Dalmacije*, Zbornik za umetnostno zgodovino V-VI, Ljubljana, 1959., str. 177. i dalje.

²⁰⁵ T. BURIC, *Arheološki tragovi kasnobizantske epohe na istočnoj obali Jadrana*, (Vladavina Emanuela I. Komnena), Diadora 16-17, 1994.-1995., str. 365. i dalje.

Križ kijevsoga tipa mogao je dospjeti u naše krajeve istim putem, s bizantskom vojskom. Možda je i u ovim ratnim pohodima bilo ruskih plaćenika koji se spominju u nekim ranijim razdobljima.²⁰⁶

Druga mogućnost je da su kijeovski križevi dospjeli u Dalmaciju izravnim kontaktima s Konstantinopolom.²⁰⁷ Toma arhidakon idealizira i hvali vladavinu Emanuela "slavne uspomene" i zasigurno pretjeruje kad kaže da je darivao djecu u Splitu zlatnicima.²⁰⁸ Toma donosi vijest o posjetu splitskog nadbiskupa Arnira (Rajnerije 1175.-1180.) s pratnjom caru u Konstantinopol.

"I tako Splitsani zamole nadbiskupa Arnira, da krene u Carigrad u posjet carskom dvoru. Pristavši dragovoljno i uzevši sebi za društvo nekoliko gradskih plemića otputuje u Carigrad. A kad je od vladara zatražio dozvolu za povratak, on mu je dao dragocjene i ne male darove. I tako se vratio u svoju crkvu radostan i bogat."²⁰⁹

Nadbiskup i njegova pratnja mogli su ove križeve dobiti na poklon, ili pak kupiti kao religiozne suvenire iz Carigrada od ruskih obrtnika i trgovaca koji su bili nastanjeni u gradskoj četvrti oko manastira Sv. Mamonta.²¹⁰ Treća mogućnost koja mi se za ovaj raniji tip kijeviskih križeva, datiranih u 11. i 12. st., čini malo vjerojatnom je da su stigli u naše krajeve s ruskim izbjeglicama koji bježe pred Tatarima. Premda su križevi relikvijari zacijelo dugo bili u uporabi i kao dragocjeni predmeti nasljeđivali se s koljena na koljeno, pa su se čak nosile samo i polovice (križeva) kada bi se križ oštetio, ipak mi se ova mogućnost čini vjerojatnijom za kasnije križeve kijevsoga tipa sa četiri medaljona kao što je križ iz Novog kod Vinodola.²¹¹

²⁰⁶ Ruske posade se spominju na ratnim brodovima 949. god. u Dalmaciji, u svezi s naređenjem da se sedam ratnih brodova iz Dalmacije i Drača pridruže pohodu na Kretu. J. FERLUGA, o. c. (150), str. 74., 81., bilj. 61. Vijest donosi Konstantin VII. Porfirogenet. C. PORPHYROGENITUS, *De cerimoniis aulae Byzantinae* Vol. I., Bonnae, 1829., str. 664. Zanimljiva je pretpostavka N. Jakšića o uvozu kasnkarolinških mačeva (Koljani kod Vrljike) posredstvom ruskih posada u vrijeme kada se prekida import ovog oružja iz Europe. N. JAKŠIĆ, o. c. (172), str. 174., 175., bilj. 5. Ruski najamnici također se spominju u vojsci Bazilija II. koji se u dinastijskim borbama za prijestolje obratio za pomoć ruskom knezu Vladimiru i ovaj mu 988. god. šalje odred od 6.000 ruskih vojnika koji su ostali u službi bizantskoga cara i odigrali značajnu ulogu u njegovim ratovanjima. OSTROGORSKI, o. c. (173), str. 289.

²⁰⁷ T. BURIC, o. c. (205), str. 374.

²⁰⁸ TOMA ARHIDAKON, *Kronika*, Čakavski sabor, Split, 1977., str. 67.

²⁰⁹ TOMA ARHIDAKON, *Ibidem*, str. 67., 68.

²¹⁰ M. BRANDT, o. c. (157), str. 556. Ova je četvrt bila na raspolaganju ruskim trgovcima od sklapanja prvog trgovinskog ugovora Bizanta i Kijevske Rusije 911. god., potvrđenog 944. godine. BRANDT, *Ibidem*, str. 578.

²¹¹ S. PAVIČIĆ, o. c. (101), str. 60., 10.; T. BURIC, o. c. (205), str. 373., bilj. 17.

I kao četvrtu mogućnost iznosim pretpostavku da su mogli doći posredništvom ugarske vojske ili putovanjima u Ugarsku, na što me ponukala najbliža analogija križa iz AMS s primjerkom iz Mađarske. Znamo zasigurno da je u bizantskoj vojsci bilo i ugarskih odreda koji su pristajali na stranu protukandidata u bratoubilačkim sukobima oko ugarskog prijestolja, a sklanjali su se pod okrilje bizantskoga cara. Mađarske veze s Kijevskom Rusijom²¹² su osim toga izravnije i mnogo razvijenije negoli s Hrvatskom, za koje nema spomena u pisanim izvorima ovoga doba, a arheološki tragovi su rijetki i čini se posredni.²¹³

Broj ovakvih predmeta umjetničkog obrta religioznog karaktera zasigurno će se povećavati kako budućim arheološkim istraživanjima, tako i objavljivanjem bogatih fundusa iz naših muzeja.

²¹² Primjerice Jaroslav Mudri (1019.-1054.) udaje kćerku Anastaziju za mađarskog kralja Andriju I., a Vladimir Monomah (1113.-1125.) unuk bizantskog cara Konstantina IX. Monomaha i ruski vladar, udaje kćerku Eutimiju za ugarsko-hrvatskog vladara Kolomana, BRANDT, o. c. (157), str. 567., 572.

²¹³ Među predmetima za koje postoji mogućnost povezanosti s radionicama Kijevske Rusije je i staklena kameja s likom sv. Demetrija iz Čitluka. Ova kameja ranije je bila datirana u ranobizantsko doba, tj. u 6. st., dok A. Milošević nije ukazao na vezu s predmetima umjetničkog obrta Kijevske Rusije uspoređujući je s kamejom rađenom u istom kalupu iz Muzeja za umjetnost i obrt u Hamburgu. U novijem radu o stilski bliskom staklenom medaljonu - enkolpionu sv. Demetrija pronađenog prigodom istraživanja 1962.-71. u Zadru, B. Ilakovac se ponovno vraća na staru dataciju gema iz Čitluka, a medaljon iz Zadra okvirno datira od 6.-8. st. Argumenti koje pritom autor iznosi opovrgavajući tezu Miloševića ne čine mi se uvjerljivim, kao ni argumenti za dataciju zadarskog medaljona. Što se radioničkih ishodišta tiče, pridružio bih se mišljenju T. Burića koji ukazuje na Solun, gdje je sv. Demetrije glavni gradski patron, a odakle potječu i križevi enkolpioni s likom sv. Demetrija datirani u 12. st. O ovome vidi: A. JADRJEVIĆ, *Starokršćanska gema Sv. Demetrija iz Aequum-a*, VAHD 51 (1930.-34.), Split, 1940., str. 163., 164.; A. MILOŠEVIĆ, *Srednjovjekovni arheološki nalazi sa položaja antičkog Aequuma*, Arheološka istraživanja u Kninu i kninskoj krajini, Zagreb, 1992., str. 147.-149.; B. ILAKOVAC, *Starokršćanski medaljon Sv. Dimitrija iz Zadra*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 37, Zadar 1995., str. 61.-77.; T. BURIĆ, o. c. (205), str. 376. O križevima s likom sv. Demetrija vidi: LJ. DONČEVA-PETKOVA, *Krstovi - enkolpioni s obrazi na svetci i nadpisi: A - Nhkolaos - A BlasehoV i A. Gewrghos - A DhmhtrhoV*, Arheologija god. XXXIII, knjiga 1, 1991. str. 17. Upozorio bih još i na sličnost prikaza sv. Demetrija sa spomenutih gema i likom sv. Jurja na križu kojeg donosi M. C. ROSS u svome katalogu. Isti je stav sveca koji u desnoj ruci drži koplje, u lijevoj štiti kao i stilizacija kose i odjeće. Razlika je samo u imenu uz sveca i sv. Juraj je prikazan u punoj figuri. Rad se datira kasno, u 14. ili 15. st. Usporedi M. C. ROSS, o. c. (7), str. 77. plate LV No. 103.

BRONZE RELIQUIARY PECTORAL CROSSES IN THE EARLY MIDDLE AGES
COLLECTION OF THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM IN SPLIT

(Summary)

The author elaborates three early Middle Age reliquary crosses of Byzantine provenience and with various style characteristics. The work stresses prophylactic and apotropaic significance of these works of art, which were produced in the workshops connected to the holy places of pilgrimage. Dating problems have been stressed, because once accepted iconographic patterns on the crosses belong to the period from the early Byzantine Age in the 6th and 7th centuries to the 12th century. The time when the crosses were made, possible workshop centres and the ways the crosses were brought to Dalmatia can be more closely determined by the method of iconographic analysis and comparison with similar crosses.

The first cross belongs to the Holy Land Type and has Coptic style characteristics. The cross dates back to the second half of the 9th century, when the iconoclastic attacks had been over in the Byzantine Empire. The dating is indicated by the engraved *monogram* of the Virgin. The appearance of this cross and a similar example from the Split Cathedral Treasury is connected with the rise and renewed interest of *Byzantium* in their property on the eastern Adriatic coast in the times of *Basilius I*. The crosses were brought either indirectly, by the Byzantine Army, or possibly by solitary pilgrims to the Holy Land, or, as well, by the pilgrims to Aquileia, where they were brought on merchant ships coming from the East.

The cross with the engraved figure of the Virgin *orans* from *Halapić*, and the relief cross of Kiev type date back to about the middle of the 12th century, and their presence in this area is connected to Hungarian-Byzantine wars and the renewal of Byzantine rule in Dalmatia during the reign of *Emanuel I. Komnen*.

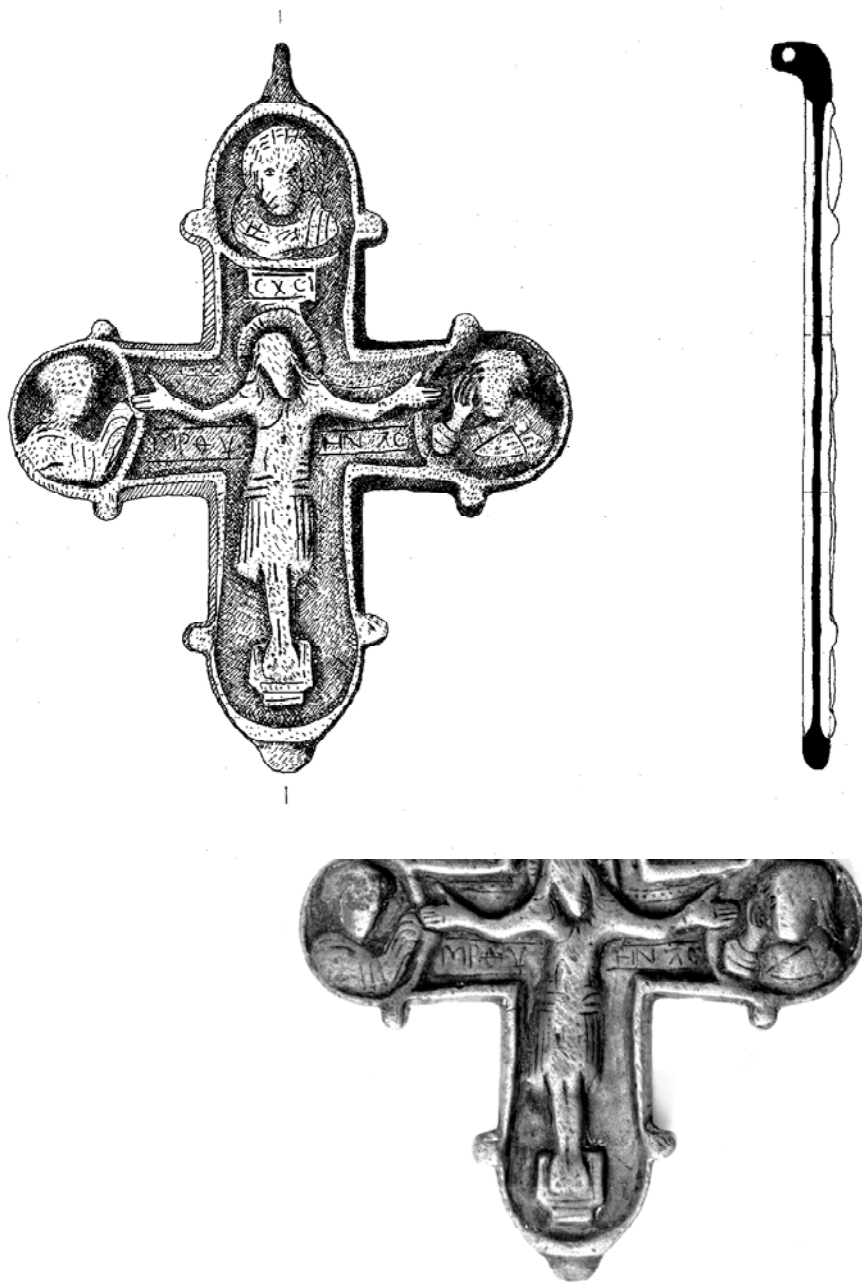
Tab. I. Križ tipa Sveta zemlja, AMS.

Fig. I. The Holy Land type Cross, Archaeological museum in Split.

Tab. II. Križ iz Halapića, AMS. (crtěž M 1:1,4)

Fig. II. Cross from Halapić.

Tab. III. Križ kijeuskog tipa, AMS. (crtež M 1:1)
Fig. III. The Kiev type Cross, Archaeological museum in Split.

Tab. IV. 1. Riznica splitske katedrale; 2. Okolica Beograda (privatna zbirka); 3. Beograd, Gradski muzej; 4. Kijev; 5. Marseille (privatna kolekcija M. Augier).
 Fig. IV. 1. The treasury of Split Cathedral; 2. The surroundings of Belgrade (private collection); 3. Municipal museum, Belgrade; 4. Kiev; 5. Marseille, collection M. Augier.

Tab. V. 6. Pančevo; 7. Callano, Reggio di Calabria; 8. Bratislava, Slovački narodni muzej; 9. Budimpešta, Mađarski nacionalni muzej.

Fig. V. 6. Pančevo; 7. Callano, Reggio di Calabria; 8. National museum, Bratislava; 9. National museum, Budapest.

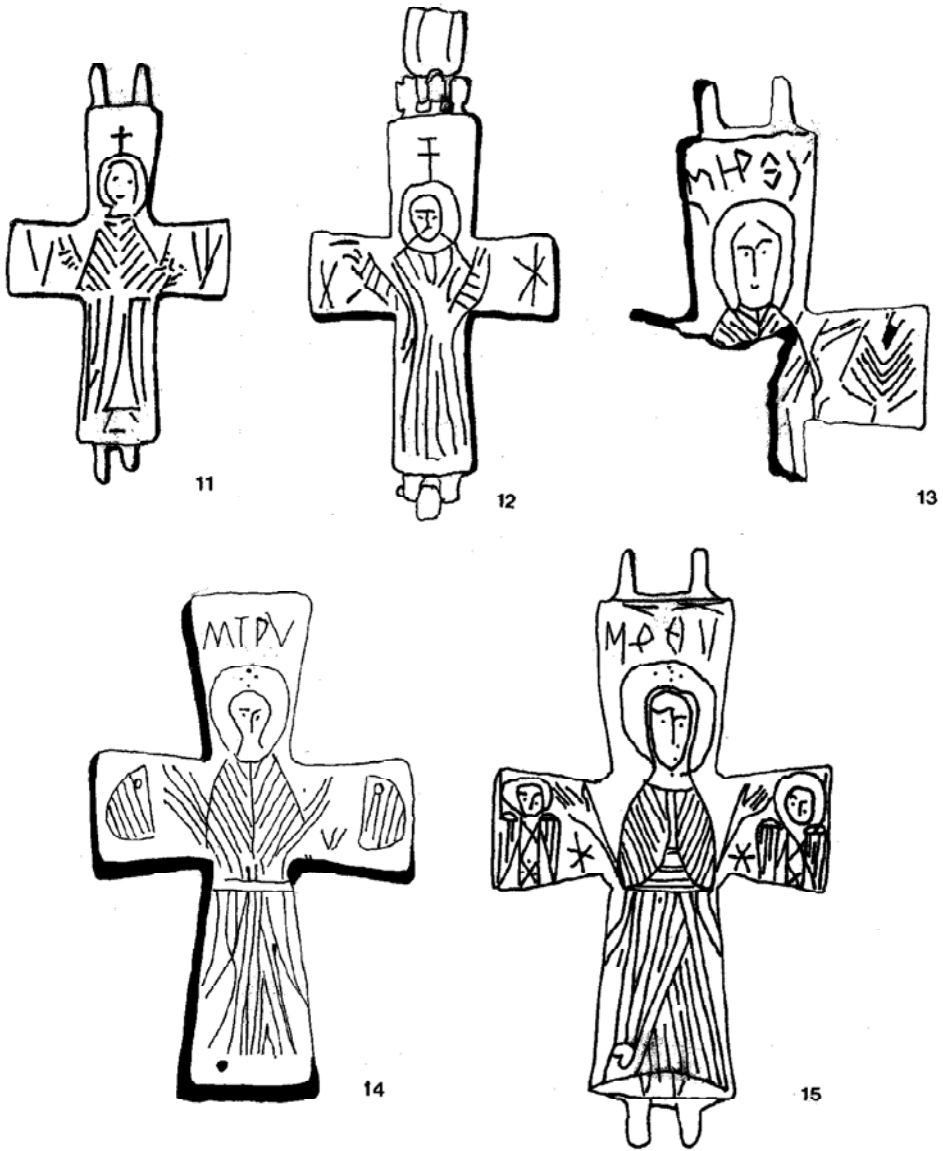

Tab. VI. 1.a,b Kostolac, lok. Rudine; 2. Kostol - Mala Vrbica; 3. Kladovo; 4. Prilep, Narodni muzej u Beogradu; 5. Zagreb, Hrvatski povijesni muzej.

Fig. VI. 1.a,b. Kostolac, Rudine; 2. Kostol - Mala Vrbica; 3. Kladovo; 4. Prilep, National museum in Beograd; 5. Zagreb, Hrvatski povijesni muzej.

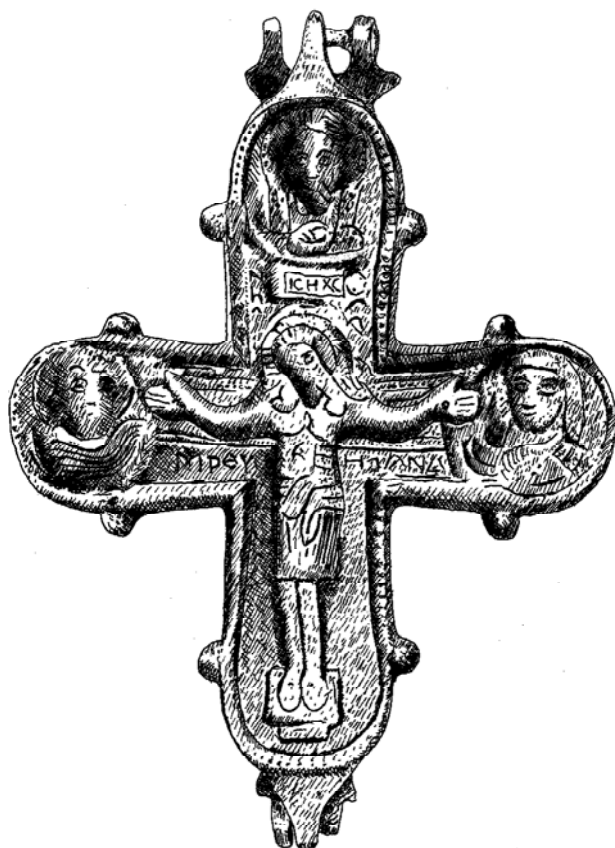

Tab. VII. 6. Bugarska, Nacionalna galerija; 7. Mihljuz kale, Aksakovo u Bugarskoj;
 8. Izvorsko; 9. Odärtzi, okrug Dobrič; 10. Odärtzi, okrug Dobrič.
 Fig. VII. 6. Bugaria, National gallery; 7. Mihljuz kale, Aksakovo, Bulgaria; 8.
 Izvorsko; 9. Odärtzi, Dobrič; 10. Odärtzi, Dobrič.

Tab. VIII. 11. Vetren, južna Dobruđa, Bugarska; 12. Balik, okrug Dobrič; 13. Drastar-Silistra; 14. Capidava, Rumunjska; 15. Szeged.

Fig. VIII. 11. Vetren, Bulgaria; 12. Balik, Dobrič county; 13. Drastar-Silistra; 14. Capidava, Rumania; 15. Szeged.

*Tab. IX. Križ kijeuskog tipa, Budimpešta, Mađarski nacionalni muzej.
Fig. IX. The Kiev type Cross, National museum, Budapest.*